

TARTALOM

Tanulmányok

DEMETER ZSUZSA, Az „érdekes” Gyöngyösi – 19. századi értelmezések	5
VREMIR MÁRTA, Egy kevésbé ismert szótár a 19. század elejéről: a <i>Budai Lexikon</i>	39

Kisebbségi közlemények

BARTHA KATALIN ÁGNES, Szabédi és a színház	63
BENKE ANDRÁS, Az adaptáció és az adaptációkritika irodalmi vonatkozása a recepció történetében és a kritikai kiadásban	73
HEGEDŰS ATTILA, Magyar nyelvű adásvételi szerződés 1506-ból?	78
JANCSIK PÁL, Két román jövevényszó az erdélyi magyar köznyelvben	80

Adattár

HEGEDŰS JÁNOS, A kisbaconi „Benedek Elek Emlékház” kéziratanyagának tanúságai	83
T. SZABÓ CSILLA, A Maros megyei Ehed helynevei	93

Szemle

LABÁDI GERGELY (szerk.), Kis János, <i>A' Magyar Páméla</i> . Forráskiadás. (<i>Barcsay Andrea</i>)	96
PLETL RITA (szerk.), <i>Nyelvhasználat a romániai magyar audiovizuális médiában</i> . (<i>Benő Attila</i>)	101

Hírek

MURÁDIN LÁSZLÓ, <u>Janitsek Jenő (1920–2014)</u>	103
PÉNTEK JÁNOS, <u>Bura László (1932–2014)</u>	104
BENŐ ATTILA, <u>Kósa Ferenc (1934–2014)</u>	105

STUDII ȘI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ȘI ISTORIE LITERARĂ

Anul LIX.

2015

Nr. 1.

SUMAR

Studii

ZSUZSA DEMETER, Tentative de interpretare ale operelor lui Gyöngyösi în secolul al 19-lea	5
MÁRTA VREMIR, Un dicționar mai puțin cunoscut de la începutul secolului al 19-lea: <i>Lexiconul Budan</i>	39

Articole

KATALIN ÁGNES BARTHA, Szabédi și activitatea sa teatrală	63
ANDRÁS BENKE, Aspecte literare privind adaptarea și critica adaptării în istoria receptării	73
ATTILA HEGEDŰS, Un contract de vânzare-cumpărare, în limba maghiară, din 1506?	78
PÁL JANCSIK, Despre două neologisme în limba maghiară din Transilvania	80

Materiale și documente

JÁNOS HEGEDŰS, Mărturii ale fondului de documente și manuscrise al Casei Memoriale „Elek Bendek” din Bățanii Mici	83
CSILLA T. SZABÓ, Toponimele maghiare din Ihod, jud. Mureș	93

Recenzii

GERGELY LABÁDI (red.), Kis János, <i>A' Magyar Páméla</i> . (Pamela Ungurească) (<i>Andrea Barcsay</i>)	96
RITA PLETL (red.), <i>Nyelvhasználat a romániai magyar audiovizuális médiában</i> (Uzul limbii în media audiovizuală maghiară din România) (<i>Attila Benő</i>).....	101

Cronică

LÁSZLÓ MURÁDIN, <u>Jenő Janitsek (1920–2014)</u>	103
JÁNOS PÉNTEK, <u>László Bura (1932–2014)</u>	104
ATTILA BENŐ, <u>Ferenc Kósa (1934–2014)</u>	105

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI
Calea 13 Septembrie nr. 13

JOURNAL OF LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

LIX.

2015

Nr. 1.

CONTENTS

Studies

ZSUZSA DEMETER, Attempts of Interpretation of the Work of Gyöngyösi in the 19th Century	5
MÁRTA VREMIR, On a Less Known Dictionary from the Early 19th Century: <i>Lexicon Budense</i>	39

Short Papers

KATALIN ÁGNES BARTHA, László Szabédi and His Theatre Works	63
ANDRÁS BENKE, Literary Aspects of the Adaptation and the Criticism of Adaptation in the History of Reception	73
ATTILA HEGEDŰS, A Bill of Sale in Hungarian, dated 1506?	78
PÁL JANCSIK, On Two Neologisms in the Hungarian Language of Transylvania	80

Materials and Documents

JÁNOS HEGEDŰS, Testimonials of the Documents and Manuscripts in the "Elek Benedek" Memorial House in Băţanii Mici	83
CSILLA T. SZABÓ, Hungarian Toponyms of Ehed (Ihod), Mureş county	93

Book Reviews

GERGELY LABÁDI (red.), Kis János, <i>A' Magyar Páméla</i> (The Hungarian Pamela (<i>Andrea Barcsay</i>))	96
RITA PLETL (red.), <i>Nyelvhasználat a romániai magyar audovizuális médiában</i> (Language Usage in the Hungarian Broadcasting in Romania) (<i>Attila Benő</i>)	101

Chronicle

LÁSZLÓ MURÁDIN, <u>Jenő Janitsek (1920–2014)</u>	103
JÁNOS PÉNTEK, <u>László Bura (1932–2014)</u>	104
ATTILA BENŐ, <u>Ferenc Kósa (1934–2014)</u>	105

EDITED BY THE ROMANIAN ACADEMY – BUCHAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI

TANULMÁNYOK

AZ „ÉRDEKES” GYÖNGYÖSI – 19. SZÁZADI ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETEK

A klasszikus irodalomtörténet-írásból kiszorult, de a Gyöngyösi István (1629–1704) recepciótörténete szerves részét képező gimnáziumi éves értesítők előtanulmányainak vizsgálatával dolgozatomban arra keresem a választ, hogyan körvonalazódik a 19. századból eredeztető kritikai folytonosságnak a holdudvara a nem hivatalos, „nem irodalmi” kritikák tükrében; mennyire tekinthető a 19. századi Gyöngyösi-kritika negatív, elmarasztaló felhangja kor- avagy kórtünetnek; relevánsnak mondható-e a 19. századi kritikáknak azon alaptétele, amely a Gyöngyösire vonatkozó irodalomtörténeti gyanakvás gyökereit a 17. és 18. századi Gyöngyösi-laudációkból eredezteti; s főként, tekinthetjük-e egyértelműen negatív, Gyöngyösit elmarasztaló kritikák gyűjteményének a 19. századot?

A Gyöngyösire vonatkozó 19. századi kritikák elsődleges célja kijelölni Gyöngyösi helyét irodalomtörténetünkben. Mind nagyságrendben, mind műfaji szempontokat tekintve széleskörű – inkább a 18. századi recepciótörténet felülbírlására irányuló, azt kritikai éllel megcélzó – recepciótörténet kezdetének tekinthetjük ilyen értelemben a 19. századot, ahol Gyöngyösiről szándékozik és mer nyilatkozni nemcsak a hivatalosnak tekinthető irodalmi elit, hanem a Gyöngyösi-hagyományban benne élő, az azt – áttételes formában – érzékelő vidéki értelmiség is. A dolgozat tárgyát képező gimnáziumi értesítők Gyöngyösitanulmányainak szerzői gimnáziumi tanárok. A végzős tanulók névsorait, a gimnázium tanárainak nevét felsoroló füzetben helyet kapó tanulmányokat felfoghatjuk az irodalomoktatás segédtankönyveinek is: céljuk – amire a szerzők tanulmányaikban utalnak is – a tanulóknak a nemzeti-polgári öntudatra való ébresztése az esztétikai nevelés által. A gimnáziumi éves értesítők Gyöngyösiről szóló anyaga ugyanakkor nem olvasható és nem érthető az azokat nem egy esetben megvilágító, más 19. századi fórumok (mint Toldy és Arany kritikái, hírlap-irodalom, magán irodalomtörténetek) nélkül, továbbá nem mellőzhető a retorika 17. századi önmegértése sem (mint elsősorban a Gyöngyösi-előszavak 17. és 19. századi recepciója)¹.

¹ A dolgozatom során vizsgált fontosabb kritikák, tanulmányok: Buzogány Áron, *Nemzeti Irodalmunk története*. Ms.; Erdélyi Károly, *Murány a magyar költészetben*. Figyelő 1884, 161–171.;

A fentebb említett gimnáziumi értesítőket a 19. századi, Gyöngyösiről – és általa a 17. századi irodalomfogalomról – kialakított irodalomelméleti paradigmák gyakorlatban realizálódó, iskolai használatra szánt tankönyveinek is tekinthetjük², amelyek egyaránt tartalmazzák az irodalomelméleti kérdéskörök és azok oktatásban történő értelmezési horizontjait. Kézikönyv jellegük folytán nem csak a retorika és a szépízlés 19. századi kapcsolatára reflektálhatunk: a szerzők egy kettős Gyöngyösi-recepció megkonstruálására törekednek. A Gyöngyösit saját korából megérteni akaró értelmezői törekvések mellett a szerzők a 19. század irodalmiságfogalma(i)t is érvényesítik tanulmányaikban: a koronként változó, egymással szoros kapcsolatba nem hozható irodalmiságfogalmat feltételező intenciók révén a tanulmányokban fellelhetőek a Gyöngyösit saját korának irodalmi ízlése szerint, korába ágyazottan értékelő szándékok is³. Vucskits Arany János és Gyöngyösi Murány-feldolgozásának összehasonlítása kapcsán hangsúlyozza: a Gyöngyösi-műveket nem lehet saját koruk bélyegének figyelembe vétele nélkül elemezni. Valamely mű – a korba ágyazott értelmezéstől függetlenül – mindig kor- és befogadófüggő. A különböző korok irodalmiságismérveinek és az

Fodor József, *A költészet fogalma*. Ms.; Gretcs József, *Gyöngyösi István élete és működése*. Értesítő a nagy-beckerek-i főgymnasiumról az 1879ki tanév végén, Összeállította Arányi Béla főgymnasiumi igazgató, kegyesrendi áldozár. Nagybeckerek, 1–19.; Kárpáti Károly, *A Murányi Vénus a magyar költészetben*. Figyelő 1882, 47–61.; Dr. Kiss Áron, *Szerencsi Nagy István és Kovásznai Sándor levelezéséről*. Figyelő 1882, 222–225.; Dr. Kiss Áron, *Kovásznai Tóth Sándor három levele B. Rádai Gedeonhoz*. Figyelő 1882, 365–375.; Neuberger István, *Széchy Mária a magyar költészetben*. A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló kis-szebeni gymnásium értesítője az 1897–1898. tanévről, közzéteszi Kroll Rudolf igazgató. Eperjes, 1–28.; Székely Sándor, *Aesthetica avagy a szépízlés tudománya*. Ms.; Vucskits Jenő, *Egy történelmi személy két költői feldolgozása*. Az erdélyi Római Katolikus Státus Marosvásárhelyi Főgimnáziumának Értesítője az 1904–1905. iskolai évről. Közzéteszi Rettégi Géza igazgató. Marosvásárhely, Grün Sámuel könyvnyomdája. Hogy kiadási évével ellentétben a Vucskits-szöveg mégis bekerül az elemzendő részek közé, annak két oka van: az egyik, hogy a hiteles, tehát az 1664-es első Murány-kiadásra alapuló kritikai kiadás – elsősorban a *Murányi Vénusz* áll az elemzendő tanulmányok középpontjában – csak 1914-ben jelenik meg, tehát a Vucskits-tanulmány megállapításai a többi kritikákhoz hasonlóan ugyanazon szövegre vonatkoznak. Másrészt mert folyamatában láttatja a Toldytól eredő kritikák irodalmiságfogalmait, felülvizsgálja az Arany tanulmányt, reflektálva ezáltal a kritika- és irodalomtörténeti hagyományra is.

² „Ez a kis dolgozat a gimnázium VII., méginkább VIII. osztályú tanulói számára készült olyan célból, hogy a költői alkotások mivoltát két összehasonlított példán ösmerjék meg” (Vucskits *i.m.* 3).

³ A historizmus elvének alkalmazásakor felmerülő felemásságok jól szemléltethetőek Vucskits idézett tanulmányában. Az íróknak felrótt „hibák” Vucskits szerint „mindig abból az igazságtalan ítéletből származnak, hogy az írók kiszakítottjuk környezetéből”. Egy adott író korba ágyazott értelmezése tulajdonképpen nem más, mint egy olyan esztétikai felfogásról való beszédmód, amely „ép olyan fejlődő szervezet, mint akár az élő nyelv, ma így, vagy amúgy módosult azon koréhoz és íróéhoz képest, akiről vagy amiről tárgyalunk”. Hogy Vucskitsnak mennyire nem volt nemhogy pozitív, de még objektívnek sem mondható álláspontja a 17. század olvasói/befogadói ízléséről, jelzi a Zrínyi-Gyöngyösi sztereotíp összehasonlításakor összegzett 17. századi irodalomiságelképzelés: Zrínyi „korát hidegen hagyta épen azért, mert durva koturnusokban jelent meg előtte, holott ez a csinoskodó »topánká« divatját szerette”. Vucskits *i.m.* 7.

olvasó ízlésítéletének horizontjából a két költői alkotás megmérettetésében nem lehet kiszűrni a szubjektív elemek jelenlétét.

Az irodalmiságról alkotott haszonelvű – a költészet lényegét a morál és a nemzeti múlt taníthatóságának a kontextusába helyező – paradigmában érthető Vucskitsnak a Gyöngyösi-irodalomra ragasztott „triviális irodalom mint értéktelen irodalom” bélyege, mely Gyöngyösi 17–18. századi népszerűségének következménye. Mégis Gyöngyösi iskolai taníthatóságához megközelítési támpontokat keres. A tanári kézikönyvek polemizáló bemutatása során rámutat, az iskolai oktatásban szereplő irodalmi művek elsődleges szempontja, hogy ne a költők hibáit ismertessék meg a hallgatókkal, hanem arra vezessék rá őket, hogy „mi szép bennük s miért”⁴. Vucskits hangsúlyozza: egy adott író hibáinak felismerése mindig történelemből, korból kiszakítottaságot jelent, de úgy véli, „a miértet bajos megmagyarázni anélkül, hogy hibáira rá ne mutatnánk az íróknak”⁵. A hibák fogalma Vucskits rendszerében helyettesíthető a fogyatkozás fogalmával, amely a korba ágyazottságot bizonyos poétikai–retorikai sémák követésében, és – értelmezésük esetén – azok felismerésében látja, és amely ugyanakkor egy koronként változó esztétikai gondolkodást/irodalomfogalmat is implikál. Az egyes korok irodalmi alkotásai azonban csak annyiban vál(hat)nak minden kor számára precedens értékűekké, örökérvényűvé, ha „pszichologikus magvuk van”⁶. A fogyatkozások megnevezése, tudatosításának szükségessége a szépélvezet elsajátításában rejlik, amely az appercepció függvénye⁷.

Óhatatlanul feltevődik a szövegekhez viszonyulás problematikája: egy célelvű szépirodalmiság-elképzelés jegyében vagy egy többrétegű, többesélyes irodalomtörténet fényében értelmezzük a tanulmányokat? Az iskolai értesítők milyen alternatív viszonyulásmódokat alakítanak ki a Gyöngyösi-szövegek, a róluk szóló kritikák megközelítéséhez, ha feltételezzük, hogy a kerülőútként

⁴ Uo. 7.

⁵ Uo. 7.

⁶ „Valaki tökéletes époszt írhat expozícióval, invokációval, naívsággal, díszítő jelzőkkel Homeros szellemében, ki is adhatja, a poétika »hibátlannak«, kitűnőnek ösmerheti el s biztos, hogy nem lesz keletje az olvasók között. Való igaz, miként Toldi nem ösmerte el Petőfi nagyságát eleinte »hibáiért«, úgy járunk mi is, ha sablonokhoz kötjük magunkat az ember lelkének legszabadabb röptű alkotásainál, a művészet termékeinél.” Vucskits *i.m.* 7–8.

⁷ „A műélvezet lényegében apperceptiálása azon erőknak, tényezőknak, amelyek harmonikus összefüggése a műremeket alkotja. A művészeti oktatás lényegében tehát apperceptiáltatás, melyre a tanulót szoktatni kell. Ha pedig grammatikát is kell apperceptiáltatni a kezdet kezdetétől fogva, amely pedig elvont fogalmakon alapul, s annyira-mennyire mégis sikerül megértetni, mennyivel inkább sikerülne rávezetni a tanulót a képzetek tudatos asszociációjára, minden műélvezet alapjára. [...] S mivel az irodalomtörténet tényei jóformán azok, amelyek tárgyalására a művészeti kérdések közül aránylag legtöbb idő jut, a kezdet kezdetétől fogva kellene irodalmat tanítanunk s belé retorikát, poétikát stb. elbujtatnunk.” Vucskits *i.m.* 8.

elgondolt recepciótörténet a műhöz tér vissza, általa a műben ható erők és érdekek válnak megismerhetőkké⁸

Feltérképezhető-e, s ha igen, milyen gyakorlati jellegű, oktatásorientált irodalomtörténeti koncepció rajzolódik ki szövegekben? Milyen értelmezési modelleket nyújt az elsősorban iskolai jellegű, funkcionális, a 17. századi retorikát, grammatikát önmaga által tanítani kívánó recepciótörténet, hogyan viszonyul(hat)nak a szövegek egy alapvetően elokúció-elvű retorikához, milyen retorikai hagyományok, narratívák írják át a 19. századi Gyöngyösi-képet? Hogy az iskolai értesítők a funkcionális jellegén túl milyen esztétikai többlettel rendelkezhetnek – a kérdésfeltevés akkor bizonyul relevánsnak, ha a 19. századi hivatalos kritikák prizmáján keresztül szemléljük az esztétikai fogyatékoságai miatt perifériára szorított Gyöngyösi-életművet. Ugyanakkor a Gyöngyösire vonatkozó 17. századi poétikai, irodalmi látképet felmutatni kívánó, másodlagos retorikai fogalmak értelmezhetőségét problematikussá teszi a szerzők által használt alapvetően hibás, átjavított Murány-kiadás. Bár Gretcs nem hivatkozik az általa használt szövegekre, megemlíti az általa ismert kiadásokat: „Gyöngyösinek jelenleg két kiadása van; az egyik Dugonics Andrásról: Gyöngyösi István Költeményes Maradványai, melyeket egybeszedett és legrégebb nyomtatványok és kéziratok szerint hibáitól kimentett; Pozsony és Pest, 1796; de ez sem kritikai, még nem is teljes; [...] a második Toldy Ferencztől: Gyöngyösi István válogatott poétikai munkái. Pest, 1864”⁹. A másik két szerző nem említi, milyen kiadásait ismerik Gyöngyösinek.

A kritikák másik sarkalatos pontja a szelektív módon megközelített Gyöngyösi-életműnek mint az irodalomoktatásban helyet kapó (irodalom)történetiségnek a problémája. Milyen szeleteit állítják reflektorfénybe – mintegy a retorikai egész elnyerése érdekében – a Gyöngyösi univerzumnak, milyen viszonyrendszerek tételeződnek história és poétika, história és biográfia, poétika és biográfia között, a narratívák határvonalai elkülöníthető-e élesen egymástól, összeköthető-e a história és biográfia narratívája a versek narratívájával, a „köpenyegforgató” Gyöngyösi nyer-e feloldozást a történelem terhe által/miatt? Milyen igazságfogalmak tételeződnek, ha akár a történelmi/biográfiai, akár a poétikai narratívákat állítjuk elemzésünk központjába?

Általánosnak mondható a szövegek azon megállapítása, hogy a 17. század irodalmiságának hordozója a retorika elmélete és gyakorlata, s mint ilyen, természete funkcionális. A barokk nyelvi gyakorlatban, mint az a Gyöngyösi-

⁸ Az így elgondolt recepciótörténet szerint a dolgozat szándéka, azaz a recepció analízise – netán recepciója – a Gyöngyösi-művek elemzése számára nem külsődleges, hanem a mű megismerésének szerves része. A recepciótörténet mint kontextus így nem más, mint a műbe szubsztanciálisan beleavatkozó, ami a mű továbbélését és utóéletét feltételezi.

⁹ Gretcs *i.m.* 4.

művekre vonatkozó kritikák is hangsúlyozzák, az arisztotelészi ethosz/pathosz egymásra utalt kettősségét felváltja a pathosz-elvű másodlagos retorika, a figuratív-fikciós gyönyörködtetés a logikai meggyőzés ellenében, előtérbe kerül a nyelv retorikai természete, a szövegekben uralkodóvá válik az elokúció. Az esztétikai szempontok háttérbe szorulásának, funkciótlanóságának hangsúlyozása által válik adekváttá – mint már fentebb is utaltunk rá – az esztétikai perspektíva problémaköre. Miként szemlélhető – 19. századi – esztétikai perspektívából a 17. századi irodalmi tudat és szövegépítkezés önértelmező mozgása során megszülető, tehát immár részben önelvű irodalmiság ténye?

Gyöngyösi elokúcióelvű poétikája kiindulópontként szolgál dolgozatom szerkezetéhez, s ha elfogadjuk Kecskeméti Gábornak a barokk stilisztikáról alkotott véleményét¹⁰, akkor a retorikai beszédmód elemeit tekinthetjük mind a Gyöngyösi-továbbélés, -utóélet, mind a Gyöngyösi-művek szervező elvének, Ariadné-fonalának.

Ez a beszédmód a retorika építőelemeiből kiindulva úgy közelít a recepció-történethez, hogy Gyöngyösire reflektálva egyben adalékokat szolgáltat a 17. századi retorikaelmélet és -gyakorlat önmegértéséhez. Önreflexív jellegénél fogva a 19. századi átesztétizált retorikáját is vizsgálat tárgyává tenné.

A fentebbiek értelmében a dolgozat szerkezeti ívét három fő fejezet alkotja. Az egyes alfejezetek további strukturáló tényezőinek a Gyöngyösi-irodalom-fogalmát megvilágító 17–18. századi recepció és a 19. századi, irodalmi tudatunkat ma is szervesen befolyásoló, hivatalos és nem hivatalos Gyöngyösi-kánon felvázolása tekinthetők. Az első két fejezetben a tanulmányok szerzőinek a Gyöngyösi-poétikára, a 17–19. századi irodalmiságra reflektáló megállapításait értelmezem. A szerzők olvasói nézőpontját – is – sűrítő III. és IV. fejezetben azonban hangsúlyosabban jelen vannak a tanulmányok olvasásélményét értékelő/értelmező mai olvasó észrevételei is.

A 19. századi értelmezésekből szükségesnek vélem a dolgozat alappilléreit képező két motívumnak az előzetes bevezetését. Az egyik a tanulmányok hatósugarában álló *Márssal társalkodó Murányi Vénus* hősnőjének, Széchy Máriának alakja – hisz általa kerül újra a figyelem középpontjába Gyöngyösi világa – és az ennek megközelítésében segédkező *érdekes* kategória.

¹⁰ „A barokk stilisztika nem azonos magával a barokkal; a barokk szöveget teljes retorikai rendszere, invenciója, diszpozíciója és elokúciója együttesen teszi barokká. [...] Anélkül, hogy arisztikusabb stilisztikai eszközökkel megírt betéteket kellene keresgelnünk szövegeinkben – pusztán azáltal, hogy kimutatjuk az érvelésmódjukat szabályozó elméletek fejlődésének olyan mozzanatait, filozófiai és teológiai összetevőit, amelyek a barokk kori irodalom fő céljai, a propaganda, meggyőzés, elhíttetés elérésére alkalmas vagy alkalmasnak hitt irányba formálták a közlésmódot, a műfajt, kimutattuk elválaszthatatlanul a barokkhoz tartozásukat.” Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet – A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas Kiadó, Budapest, 1998. 52–53.

Az érdekes mint esztétikai kategória

Ha elfogadjuk Szili József véleményét, mely szerint nem elsősorban az irodalom fogalma változik, hanem „az irodalommal foglalkozó közösség kezdett el másként beszélni, gondolkodni, írni arról, amit irodalomnak tartott, s helyzetesítette eközben az egyik irodalomfogalmat a másikkal és a harmadikkal”¹¹, akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy melyek azok az eszme- és irodalomtörténeti hatások, amelyek a 19. századi olvasót a Gyöngyösi-univerzumról, Gyöngyösi 17–18. századi népszerűségéről alkotott tudásának újragondolására készítették.

Milyen magatartásformával bír az a közösség, amelynek az irodalomtörténeti kanonizáció ellenére – vagy épp annak okaként – valamilyen módon viszonyulnia kell Gyöngyösi hajdani népszerűségéhez? Milyen szerepet vállal fel a nem hivatalos irodalomtörténet kialakításában, hogyan értékeli Gyöngyösi irodalomtörténeti helyét? Mi az, ami érdekes lehet a 19. század olvasója számára, hogyan értékeli át a 17. századi olvasó státusát? Milyen irodalomtörténeti struktúráltságot tételeznek avagy tételezhetnek fel abban a korban, amely a nemzeti lét, a nemzeti költészet igazolására elsősorban Zrínyit fogadja el?

A kérdést – jelen tanulmányokra leszűkítve – úgy is megfogalmazhatjuk: miként strukturálhatóak az elemzendő tanulmányok úgy, hogy kirajzolódhassanak a 19. századi irodalmiság – iskolai oktatásban is tanítható – szegmensei is? Milyen értelmezési modelleket kínálnak a tanulmányok, hogyan viszonyulnak a hivatalos kánon által megkonstruált Gyöngyösi-képhez, felfedezhető-e valamilyen eltérés a fentebbi kánontól¹²?

Gretcs ismertetőjének első része a 19. századi Gyöngyösi-kép főbb téziseinek tömörített összegzéseként tekinthető: kiemeli Gyöngyösi 19. századi mellőzöttségét, irodalmi kánonokból történő kiszorítottságát, de a 19. századi mellőzöttség okaként tételezett hagyományteremtő erőt egyben Gyöngyösi érdemének is tekinti: „Gyöngyösi István napjainkban elfeledett és neve után is alig ismert költő. A közönség nem olvassa, mert avultnak talál benne mindent; az íróvilág nem foglalkozik vele, mert kitűnő tulajdonait, az őt követő írók által átplántálva, fellelheti a mai kor költészetében; [...] nem csodálkozhatunk tehát, hogy a közönségnél, mely amúgy is inkább kora költőivel szeret foglalkozni, háttérbe szorult”¹³.

Ha tekintetbe vesszük a tankönyvek, értesítők funkcióját, jelesül, hogy a hivatalos irodalomtörténetet kellett leegyszerűsítve összefoglalniuk, hivatalos

¹¹ Szili József, *Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „Irodalom” szavunk és a modern magyar irodalmiság XVIII. századi kezdetei*. ItK. 1986., 4. sz. 345.

¹² A Kazinczy–Toldy–Arany-kritikák által behatárolt Gyöngyösi-kép ismeretében természetesen a 19. századi értesítők szerzőiről nem lenne jogos feltételezni egy reakciós értelmezési paradigmát az épp kialakuló Gyöngyösi-kánonnal szemben.

¹³ Gretcs *i.m.* 3.

kánonoktól való eltérésük okát, másságukat máshol kell keresnünk. Ezt kontextusuk – a vidéken élő értelmiség alkotja, elsősorban iskolások számára – és az a tőle elválaszthatatlan kettősség adja, ahogyan a Gyöngyösi-művek által elsajátítottatni kívánt poétikai–retorikai–grammatikai fogalmak demonstrálásával megpróbálják a Gyöngyösi-életművet egy egységes irodalomtörténet-írásban elhelyezni, értelmezni. Ez nemcsak a Murány-feldolgozások intertextuális felgyöngyölítését, de Gyöngyösi epikus hagyományba illeszthetőségét is tételezi.

A 17. századi retorikai–poétikai fogalmak elsajátítása, Gyöngyösinek az irodalmi hagyományban való elhelyezése a szerzők különböző intenciója ellenére a *Murányi Vénus* elemzése, az egyedinek mint általánosan érvényesnek a bemutatása által történik. Még a Gretcs-tanulmány is, mely szerkezetileg pontosan követi az Arany-értékelést. (Zrínyi – Gyöngyösi vita; Gyöngyösi biográfiája, Gyöngyösi mint ember, a vallás szerepe Gyöngyösi életében; pálfordulásainak poéziséből származtatható magyarázatai; műveinek rövid elemzése.)

Ugyancsak az Arany-tanulmányra támaszkodik másik két szerzőnk is, Gyöngyösi elmarasztalásában az Arany által leszögezett toposzokkal találkozunk. A Gyöngyösi-művek elemzésekor a *Murányi Vénusról* mondottakat referenciaként kezeli, a többi mű kapcsán csak az esetleges eltéréseket jegyzi fel¹⁴. A murányi kaland 19. századi közkeveltsége Széchy Mária alakváltozatainak következménye, s mint ilyen, hűen tükrözi a 19. századi romantikus történelem- és irodalomszemléletet. A tanulmányok másik hasonlósága a Gyöngyösi-mű azonos szegmenseinek a problématisztálásából ered. Ezek okát a 17. század irodalmiság ismérveinek tudják be: a Gyöngyösi-paratextusokból (Előljáró beszéd, Ajánlás) kiolvasható műfajiság problémáját, história–biográfia–poétika viszonyát, amelyhez elengedhetetlen mind Gyöngyösi, mind Széchy Mária alakjának valós és poézisből kiolvasható felvázolása, a Gyöngyösi–Zrínyi vitához hozzászólás és az irodalomtörténeti hagyományba ágyazottság igénye.

Értelmezéseik nem nélkülözik a néhol sarkítottak tűnő meghatározásokat, átfedéseket sem, mint amilyen a fejezetcímekben is jelzett érdekes fogalma. Az esztétikai kategóriaként körülírt fogalom egyaránt vonatkozik a 17. és a 19. századi olvasói magatartásra, a műfajiság problémájára, a Gyöngyösi–Zrínyi problémára, de Széchy Mária alakjának népszerűsége is érdekességéből származik, alakjának megközelítések egyaránt találunk példát az ironikus és fenséges esztétikai kategóriáknak művön belüli megfeleltetésére is.

¹⁴ Dolgozatunkban Gretcs tanulmányának csak azon részeit elemezzük, amelyek elsősorban *Murányi Vénusra* és a Gyöngyösi-univerzum megismerésére irányulnak. Az általa leírtak csaknem kizárólag az Arany-tanulmányban leszögeztetteket ismétlik. A dolgozata végén tett kis irodalomtörténeti kitérőt egy másik fejezetben ismertetjük.

Előljáró beszéd, avagy ajánlás az Olvasóhoz

„Valamely költői műfaj népszerűsége ugyanis úgy divat dolga, mint akár az asszonyok ruházata, kivéve, hogy az irodalmi divat oka nem a pusztaszeszélyesség.”

A kritika- és irodalomtörténeti szempontok alapján vizsgált – teoretikus és gyakorlati célokat egyaránt szolgáló – szövegekben a konkrét elemzés mellett találunk mind a 17., mind a 19. századra vonatkozó, tételesen megfogalmazott esztétikai/poétikai paradigmákat. A szerzők a 17. századi irodalomszemléletet, poétikai normatívákat tükröző Gyöngyösi-paratextus polemizáló értelmezésével (Előljáró beszéd, Ajánlás) reflektálnak saját koruk befogadásesztétikájára, irodalomszemléletére. Az irodalmi hagyományba állíttóság hangsúlyozásával, a 17–19. század rövid irodalomtörténeti vázlatával lehetőséget teremtenek irodalomszemlélet és kritikátörténet viszonyának együttesen vizsgálatára

Az értesítők anyagának szerzői a barokk irodalomnak azon szegmenseit vizsgálják, ami *érdekes* a 19. század olvasója számára: jellemfestés, egy irodalmi mű értékének, népszerűségének problematikája, a költői alkotásfolyamat mibenléte. A vizsgálandó tárgyat a Gyöngyösi-életmű, s általa a barokk poétika részletes elemzésével igyekeznek minél jobban körülhatárolni. Ehhez nem csupán az Aranyék által megfogalmazott – immár mint irodalmi köztudatot jelentő – toposzokat, axiómákat használják fel, de érvrendszerük megerősítése végett a 17. századi szerző Előljáró beszédeinek, Az olvasóhoz intézett bevezetőinek, Ajánlásainak mint a kor irodalomelméleti téziseinek a tárházát is kiaknázzák.

A 17. századi előszavakban intuitíve megfogalmazott, nem annyira tételesen a költészet lényegéről diskuráló, hanem inkább az alkalmi műfajok elkészítésének módjáról kialakított irodalomszemléletet a szerzők nagyfokú tudatossággal összegezik és értelmezik. A tanulmányok elméleti megalapozásaként funkcionáló Előljáró beszéd-boncolgatásakor a későbbi műelemzéshez szükséges, 19. századi széptani és irodalomtörténeti paradigmák összegzését olvashatjuk. Ezekben a részekben már fellelhetőek azok a kettősségek, amelyek a *Murányi Vénus* interpretációjában áthidalhatatlan különbségekként, Gyöngyösi megnemérthetőségekként jelentkeznek. Vucskits a Gyöngyösi paratextus vizsgálatakor már hangsúlyozza, igazi költészet mai szemmel így nem alkotható. Ezt feloldani látszik az „akkori olvasó számára ez az igazi költészet” 17. századi poétikát megérteni kívánó értelmezői attitűdje.

A 19. századi olvasói–irodalmi ízlés jegyében elutasított Gyöngyösi elsősorban esztétikai szempontok alapján válik népszerűtlenné. A 19. századi ízlés által grammatikai–poétikai síkon megfogalmazott vituperációk érvényessége Arany óta – így a szerzők számára is – evidenciaként működik. A szerzők azonban a historizmus hangsúlyozott intenciója ellenére is figyelmen kívül hagynak olyan társadalmi és eszmetörténeti vonatkozásokat, melyeknek hiánya révén folytonosan

a jelen prizmáján keresztül szemlélik a 17. századi irodalmat. Jelesül a széptani értelmezésben/olvasatban nem veszik figyelembe azt a társadalmi magatartást, azt a fajta nemesi közízlést, amely a Gyöngyösi-művek megszületésének kiváltó oka volt: a költészet társadalmi jellegét mint célt, s az ehhez elengedhetetlen gyönyörködtető díszítést mint következményt. Találunk ugyan utalást a Gyöngyösi-művek alkalmi jellegére, sőt, a szerzői intenciónak és a mecénási költészet kontextusának hangsúlyozására¹⁵ idéznek is Gyöngyösi Ajánló leveléből – többek között a jó hír-név továbbvitelének, a glóriának a toposzát. A Murány-változatok elemzésének egyik fő szempontja eszerint, hogy Gyöngyösi az egyedüli, aki nem tisztán szépirodalmi célokból írja művét, hanem, hogy „szeretett úrnőjének kellemes meglepetéssel kedveskedjék és regényes szerelmének furcsán történt házasságának történetét az utókor számára fenntartsa”. Ezért az „eseményeket úgy írta meg, mint volt, érintetlenül és változatlanul”¹⁶. Gyöngyösínél az alkalmi költészet szabályrendszerében másodszerpű esztétikai/szépirodalmi igény a 19. századi szerzők olvasatában, mint láttuk, megértésre talál ugyan, de a széptan szerepének hangsúlyozásával az alkalmiságból származó – jellemet, cselekményt és kompozíciót érintő – következtetések negatív fennhangot nyernek.

Az érdekesként felfogott motívumok közül kiemelkedik a tanulmány egészén átívelő valóság/valószerűség/valószínű motívuma. Nemcsak a szereplők/jellemek, cselekedetek szintjén keresik a valóságnak való megfeleltéseket, de az Előljáró beszéd műfajiság meghatározásában is – egymással – polemizáló tanulmányokat olvashatunk. Az idézett szerzők mindegyike a Tinódi-hagyományhoz közelíti a *Murányi Vénust*. Érdekes azonban megfigyelnünk, milyen értelmezésbeli különbségek származnak ugyanazon mondatról. Gretcs az egykorú eseményeket elbeszélő Gyöngyösiben a Tinódi-örökség folytatóját látja, a kettejük közötti különbség mindössze az események „fabulákkal színelése”. „Mivelhogy a régi verseket csinálók írásból úgy tanultam, poétai költeményekkel is szaporítottam írásimat” – idézi Gyöngyösit, majd a fentebbiek magyarázatául hozzáfűzi: „mi alatt azonban nem lyrai ömlengéseit, leírásait, hanem mytológiai vonatkozásait érti”¹⁷. Némileg árnyaltabban fogalmaz Neuberger, aki szerint Gyöngyösi nem egyszerűen a történetben benne rejlő tanulság krónikása akart lenni, mint Tinódi, nem egyszerűen krónikát, hanem – idézve és értelmezve a

¹⁵ A szerzők pedig hangsúlyozzák az ezt igazoló Gyöngyösi-koncepciót, mondván, költői beszédmódjának irányítója a hallgatóság jó ízlése. Költészetének alkalmi és szolgálati jellege folytán ehhez az olvasói ízléshez kellett viszonyulnia, ennek az elvárásait kellett teljesítenie. „Ha e művet igazságosan és helyesen akarjuk méltányolni és fejtegetni, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy mit akart vele a költő és minő igényvel bocsátotta olvasóinak kezébe.” Neuberger 1898. 11.

¹⁶ Neuberger *i.m.* 19.

¹⁷ Gretcs *i.m.* 6.

fentebb jelzett Gyöngyösi-passzust – „költeményt, még pedig a régi híres poéták munkáinak mintájára készült költeményt akart írni Gyöngyösi”¹⁸.

Gretcs és Neuberger eltérő értelmezését némileg egyesíti Vucskits, aki bár összemossa a két értelmezést, de a műfajiság kérdésében elsősorban Gretcs história-elvű megállapításával ért egyet. A Kemény-mű „Az olvasóhoz c. intő szózatát” idézi¹⁹ a műfajiság eldöntése végett: „Ez elég világos beszéd: – fűzi hozzá – históriát írok; való események némi diszpozíciójával, a költés külső fogásaival, mitológiai képeivel és trópusaival, milyenek a deákok olvasása közben fogamzottak meg fejében.” A Kemény-mű intő szózatának további értelmezéseként²⁰ ugyanakkor ki is mondja a vádat Gyöngyösi felett: „Mind, mind csupa külsőség: Gyöngyösi úgy ismerte a maga költészetét, mint manapság méltatják, egyet leszámítva, amit tán nem tudott magáról, hogy epikusnál sokkal jobb lírikus vált volna belőle”²¹. Bár Vucskits Gretcshez hasonlóan értékeli Gyöngyösi fabulás dolgait, mégsem egyértelmű Gyöngyösi historikusként való értelmezése. Elismeri, hogy Gyöngyösinél „história és költés egybemosódik”, de a Széchy Mária életéből kiragadott szegmentumával megelőzte a históriát, mert a história „megvárja a szereplő szerepének teljes eljátszását s aztán mutatja meg, szerencsés, szerencsétlen volt-e az illető az életnek, e legnagyobb szerepnek az eljátszásában”²². Ebben a kontextusban amit a megéneklendő históriához a maga elméjét követve hozzátehetett, az a poésis alkalmazása, de az is a dekórumelvnek, a szépnek, helyénvalónak, a díszesnek, a gyönyörködtetőnek, azaz a répresenter kettősségének az ígésében történhetett.

Vucskits tanulmányának végén módosítja a bevezetőben felépített érvelését. Az olvasói reflexiókat összegző, szabadabb hangvételű, énekekre lebontott értelmezésében már kizárja azt a kis árnyalatnyi megkülönböztetést is, amely alapján Gyöngyösi művét a költemény műfajába sorolhattuk volna. Alapjaiban kérdőjelezi meg a Gyöngyösi-mű irodalmi értékét: „Sehol nyoma a költői szer-

¹⁸ Neuberger *i.m.* 11.

¹⁹ „Ezek mellet mivelhogy a poesist is követtem ezen verses historiácskámnak diszpozíciójában, azért szaporítottam azt holmi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes todalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlelnem, mint azok nélkül, Tinódi Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejeznem ki a dolgok egyögyűségével.”

²⁰ „Sok szót nem a közönséges magyar beszéd szerint tanálsz a versekben nyájas olvasó, mert azoknak szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót; azokból hol vevévén, hol hozzá adván, hol egybenszorítván, és egy helyről másikban költöztetvén a bötöket”; „használtam »synkopét«, »synkresist«, mint a deákok, »apokopét«, »metathesist«, »verba novátakat«, »nem mindenütt közönséges szókat«; „aztán a fabulás mesékből béhozom Cupidót, Vénust, Mársot, hogy a pézisben is leljed gyönyörűségedet” Vucskits *i.m.* 29.

²¹ Vucskits *i.m.* 29.

²² Uo. 28.

kesztésnek. Gyöngyösi tisztán krónikát ír a legapróbb részletezésig s mivel történelmében tények, s a tényeknek megtalálható okai vannak a cselekvőben, ő is okokat keres. De mivel mint epikus költő csakis nemes, tiszteletreméltó rugókat alkalmazhat személyeiben, kényszerhelyzetbe kerül. Innen van, hogy a tények rugói közt nincs összhang, innen, hogy a költemény tele van ellentmondásokkal”²³.

A fentebbi értelmezésbeli különbségeket tovább fokozza a *Murányi Vénusz* széptani értelemben vett, az eposztól a verses regényig terjedő műfaji besorolása. Toldy meghatározására²⁴ pro és contra hivatkoznak, miközben felsorolják az epikus műfajok 19. századi ismérveit. Eszerint az eposz jellemzője a „csudálatos felhasználása, az istenek gyűlése és elhatározó szerepe”, „a fenséges és egységes alapeszme”, míg a verses regény kritériuma a „szerelmi történet hosszú elbeszélése, fejlődése, bonyolítása” „az eseményeknek egy eszme szerint szükséges művészi elrendezése, a személyek jól megrajzolt jelleméből folyó megokolása”²⁵.

Vucskits és Gretcs sem fennkölt eszmét, sem lélektani motiváltságot, „pszichológiai magvat” nem lelnek fel Gyöngyösínél. Vucskits hangsúlyozza: Gyöngyösi alapvetően krónikát írt, mindazok az elemek, amelyek az eposz műfajára utalhatnak, csak külsőségek, kellékek, a 17. századi poétika által előírtak tehetségtelen alkalmazásai. Ellenpéldaként Vergiliust és Zrínyit említi mint Scaliger invokációtanának²⁶ helyes értelmezőit és alkalmazóit. Az epikus hagyományokhoz illeszkedve megtaláljuk nála a „költői integetőzést”, propozíciójára azonban nem sok jó szót pazarol, „minduntalan letér az egyenes útról” – mondja. Intő példaként újra Scaliger poétikáját idézi, mely szerint az ideális propozíció ut apposite (odaillőleg), breviter (röviden), verecunde (szerényen) contexetur²⁷.

Gretcs elsősorban a kor felfogásával magyarázza az eposz külsőségeit alkalmazó Gyöngyösi eljárásait, funkciójukat könnyítő szerepükben látja – általuk leplezhetőnek látszik a költői tehetség hiánya. Az invokáció és propozíció által működésbe léptetett mitológiai apparátusra a dolgok látszatát ábrázoló

²³ Uo. 66.

²⁴ „A magyar eposz Gyöngyösi kezén verses regénnyé alakult. Gyöngyösi témái nem indokolják a mitológiai elem használatát, témája nem »egy darab világtörténet«, hanem egyének kedélyvilága, egyesek élete vagy életök egy érdekes momentuma nyerne költői tárgyalást.” A hadtörténeti epizódok nem történetiségük miatt énekeltek meg, hanem az alkalmi költészet képviselőiként, esküvőre íródtak. Kemény eposz-felosztása, a harmadik részből: „megérdemli a történelmi eposz nevét, de külön magára egy az első két résszel csak a hős közössége által összefüggő kis egész, melynek amaz nem szükséges előzménye, ez viszont nem annak fejleménye. S erre szorítkozik Gyöngyösi tulajdonképpen hősköltészet”. Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban* I–II. Harmadik, javított kiadás. Athenaeum Kiadó. Pest, 1872–73. 98.

²⁵ Neuberger *i.m.* 11–12.

²⁶ Az invokáció eszerint „ethnico poetae profana et commentitia numina licet invocare”. Vucskits *i.m.* 56.

²⁷ Uo. 56.

Gyöngyösinek – Gretcs szerint – paradox módon épp azoknak valószínűvé tételéért van szüksége. Segítségével indokolni tudja a kor tudatában másként realizálódó murányi kalandot, az ellentétek kiegyenlíthetőnek tünnek általa.

A fentebbi két szerző állítását – krónikát írt az eposz külsőségeibe ágyazva – cáfolni látszik Neuberger. Az Ovidius-hatás bizonyítása érdekében a 19. századi műfaji követelmények seregszemléjének segítségével rekeszti ki Gyöngyösit mind az eposz, mind a verses regény műfaji keretei közül. A „sokat olvasott kedves költő Ovidius”²⁸ műfaját látja újraéledni Gyöngyösi tollán, s a műfaji besorolás támasztotta nehézségek ezzel a magyarázattal frappánsan a „szerelem és loyaltás” költemény-meghatározással látszik kikerülhetőnek. Az ovidiusi tanonc célja eszerint nem más, mint a szerelmes szíveknek és kalandos életüknek megörökítése, a hősi pár szerelmének, királyhoz való hűségének, bátorságuknak dicsőítése.

Neuberger Gyöngyösi műfaji eljárásaiban, jellemépítésében, szerkezetében egy egységes koncepciót vél felfedezni. Eszerint Gyöngyösi nem másított a dolgok folyásán²⁹, hanem a valóság bizonyos elemeinek, az indító okoknak elhallgatásával azok látszatarcát énekelte meg. Ennek a látszatarcnak Neuberger értelmezésében feddhetetlennek, erényben bővelkedőnek kellett lennie, ezért a lélektani motiválatlanság 19. századi vádjá az elhallgatás költői eszközének függvényében indokolatlan. A látszat leple alatt azonban megtalálható a valóság igazi arcúata. Vucskits ezt a leplet egyfajta görbetükröként értékeli. Széchy Mária alakja és a murányi kaland valós arca akkor tűnik elő, ha lebontjuk a műről a dicsőítő hangnem látszatburkát. Az így feltáruló, 17. századiságától megfosztott műbéli valóság már lehetőséget ad egy új irodalmiság szerinti megközelítésre. Mindez nemcsak a *Murányi Vénus* koronként változó értelmezését tételezi, de egyben egy olyan befogadó/olvasóközpontú interpretáció szabadságát is jelzi, amely mind hangvételében, mind tartalmában módosíthatónak tartja a Gyöngyösi Istvánról tudottakat.

Az irodalmiság alapértékeként feltételezett valószerűség perspektívájának második érdekes strukturáló szegmense Gyöngyösi népszerűsége³⁰, életművének

²⁸ Mint láttuk, a szerzők téziseikben nem különülnek el élesen a Gyöngyösi-recepciótól. Sem a „magyar Ovidius”, sem a „rím és a nyelv, a költői technika és a ritmus egyedülálló mestere”, ugyanakkor azonban „kis tehetségű szerkesztő”, Vergil-epigon megközelítés nem ismeretlen a 18–19. századi recepciótörténetben.

²⁹ Ezt bizonyítandó Jean Laboureur *Histoire des Amours du Comte et de la Comtesse Vesseleny* című művét idézi, amely a murányi eseményeket foglalja össze. Laboureur művére Vucskits is hivatkozik, mint a Gyöngyösi-mű hitelességét megerősítőre.

³⁰ A 17–18. század legolvasottabb költője a több tucatnyi kiadást megért művekből kiinduló kritikák, megítéltetések alapján a 18–19. század legfélreolvasottabb költője nevet is magán viselheti. A kialakult Gyöngyösi-kép hamisan állította Gyöngyösit magyar Ovidiusnak, Arany- és Toldy remniscenciák a 20. század első feléig, az új Gyöngyösi-kiadás megjelenéséig kísértének. E kettős kritika alapján kiáltják ki Gyöngyösit kitűnő alanyi lírikusnak, éles szemű leírónak, gyenge elbesz-

irodalomtörténeti kontextusba helyezése és az irodalmi hagyományhoz való viszonyának értékelése. Ekként Gyöngyösit Tinódi utódként, Zrínyi kortársaként és a 18. századi költők nagy elődjeként határozzák meg. A össz(irodalom)történet szemszögéből a Gyöngyösi-életmű pedig mindössze láncszem, amely nélkül irodalomtörténetünk nem lenne az, ami.

A tanulmányok Gyöngyösi Előljáró beszédeire reflektáló részei egy többféle nyitó Gyöngyösi-kép létezésére engednek következtetni. Ha címszerűen akarnánk összefoglalni a tanulmányokból kiolvasható különböző Gyöngyösi-képeket, bátran nevezhetnénk Széchy Mária első megéneklőjének, Zrínyi kortársának, a legnépszerűbb magyar költőnek és nem utolsósorban megkerülhetetlen elődnek. A fentebbi címek sajátosságukat a 19. századi érdekes perspektívája által nyerik, általuk bontakozik ki ugyanis a 17–19. századi irodalmiságkritériumok mibenléte is.

Talán megkockáztatható az a kijelentés, hogy Gyöngyösi 19. századi „népszerűsége” nem elsősorban Gyöngyösinek mint írónak szól, hanem a *Murányi Vénus* hősnőjének. Gyöngyösi szerepe ebben a folyamatban csak közvetett. Érdeme csupán az a hagyományteremtő erő, amellyel az utókor számára átörököltette Széchy Mária regényes, a romantika korában nagy népszerűségnek örvendő alakját. Költészetének érdemei és fogyatékosai Széchy Mária által válnak újra érdekessé, irodalmi közbeszéd tárgyává. Hősnőjének érdekessége folytán lesz – a 19. század eleji negatív recepció által perifériára szorított Gyöngyösi – ismét az irodalmi diskurzus része, az irodalmi hagyomány nélkülözhetetlen eleme.

Ez adhat magyarázatot a tanulmányok elején jelzett szerzői intenciókra: Neuberger a széptani és az irodalomtörténeti kontextus szemszögéből vizsgálja, „miképpen fogják fel és alkotják meg a költők Széchy Mária egyéniségét, jellemét és szerepét”³¹. Vucskits összehasonlító tanulmányában sem elsősorban Gyöngyösi életművének, 18. századi reneszánszának, hanem a költői alkotások nivoltának ered a nyomába. Szándéka szerint elemzése által bepillantást nyerhetünk „abba a vegykonyhába, amelyben a valóság s a költői alkotások születnek. Ez a vegykonyha az ember lelke, helyesebben a költő lelke, az a hely, amelyben a történelmi alak költőivé vedlik át”³². Gretcs nemcsak a Gyöngyösi hajdani népszerűségének kutatásában, hanem a Gyöngyösi-műveket felsorakoztatni és pontos filológiai adatokkal ellátni akaró szándékában is egyedüli. Amit azonban a

lőnek, léha jellemzőnek és ügyetlen komponistának. Ezen kiadások alapján jellemzik Gyöngyösit és általa a 17. századi irodalmi nyelv állapotát. Ezekon a szövegeken alapszik nem csupán Gyöngyösi Kölcsey, Kazinczy, Toldy által megfogalmazott negatív recepciója, hanem 18. századi reneszánsza is. A 18. századi népszerűségét a többször megfogalmazódó újabb kiadások igénye, a Gyöngyösinek tulajdonított és tulajdonítható szövegkritikai viták is jelzik. Toldy és Arany kritikájának előszeleként Kölcsey és Kazinczy az, akik a magyar nyelv megrontójának kiállítják ki szerzőnket.

³¹ Neuberger *i.m.* 4.

³² Vucskits *i.m.* 3.

művek világáról, jellemeiről elmond, nem tér el lényegesen a köztudatba akkor már beépült kánontól.

Gyöngyösi alakjának Széchy Mária személye által előtérbe kerülő közvetettségét igazolja az a tény is, hogy Gretcs kivételével a szerzők csak Széchy Mária életrajzi adatait ismertetik. A regényes formában, elbeszélte élettörténetben Gyöngyösinek csak azon adatai említődnek, amelyek kapcsolatban álltak Széchy Máriával. A Széchy Mária biográfiájának adatokkal nem igazolható részeire ugyanakkor Gyöngyösi poétikáját idézik, mint történelmileg hűt. Biográfia–historia–poétika hármásában törekvéseik a költő és a történelmi alak – életrajzi adatokból megsejtendő – belső jellemének a megért(et)ésére irányulnak, s mint ilyenek, előre sejtetik a 19. századi irodalmiság/történetiség erővonalait.

Az irodalomtörténeti folyamatba való – Széchy Mária általi – beágyazódást több tényező jelzi. Gyöngyösi *Murányi Vénus*ának kimerítő elemzése mellett felsorolják és egymáshoz viszonyítják a Gyöngyösi után született Murány-feldolgozásokat. Ebben a kontextusban a Murány-feldolgozások közül szelektálni kényszerülnek a szerzők. Az általuk felállított szelekcióba „csak azon művek” tartoznak, amelyek „részint mint irodalomtörténetileg fontos alkotások, részint írójuk egyéniségénél fogva kiválóbb figyelmet érdemelnek”. Ilyenek Gyöngyösi és Arany e tárgyáról szóló elbeszélő költeményei és Kisfaludy, Jókai, Dóczi drámai művei³³. Gretcs Gyöngyösi és Széchy Mária alakjának népszerűségét nem csak a Murány-feldolgozások felsorakoztatásával, de a Gyöngyösi utáni irodalom, a Gyöngyösi-hagyomány összefoglalásával látja alátámaszthatónak. Vucskits poétika és historia viszonyának felderítése érdekében választja épp Gyöngyösit, mint a korabeli valósághoz és a Tinódi-féle elbeszélő hagyományhoz legközelebb állót.

A Gyöngyösi 19. századi érdekességét tükröző, a 17. és 19. századi irodalomszemléletet is jellemezni hivatott félmondatok is a murányi hősnő kapcsán kerülnek előtérbe. Neuberger a Murány-feldolgozásokat vizsgálva jegyzi meg, hogy Gyöngyösi után „egy századnál tovább ugyan egy sem, de aztán irodalmunk újjászületésétől kezdve a múlt évtizedig számos, a murányi hősnőről szóló költemény követett”³⁴.

A szerzők *Murányi Vénus*-értelmezésében hangsúlyos szerepet nyer az irodalmi hagyomány fölgöngyölítése. A 17. századi nagy kortárs és a 18. századi epigonok történeti áttekintése elválaszthatatlanul összefonódik a tanulmányokban. A Gyöngyösi 18. századi népszerűsége és Zrínyi „örökérvényű zsenije” párhuzamban nemcsak a romantika zsenikultuszával, de a 18. századi Gyöngyösi-renezsánszsal érthetetlenül szembeálló kritikusi magatartással is szembesülünk. Igaz, a 19. század irodalmi vitáin végigvonuló Zrínyi–Gyöngyösi párharcnak már a lecsapódását említik, Zrínyi győzelmét már irodalomtörténeti tényként kezelik, s

³³ Neuberger *i.m.* 4.

³⁴ Uo. 3.

Gyöngyösi legfőbb hibájaként és legfőbb erényeként – Aranyhoz hasonlóan – a kompozíciótlanlanságot és a stílus fejlesztését határozzák meg. Mégis, szükségét érzik a kettejük közötti különbségeket hangsúlyozni, s valamiféle magyarázattal szolgálni az indokolatlannak tartott népszerűsége.

Zrínyi zsenijének 19. századi értékelésében azonban nem csupán az érdemtelenül elfeledett, de Gyöngyösivel ellentétben örökérvényű költőelőd rehabilitálásának lehetünk tanúi. Az a tény ugyanis, hogy a Gyöngyösi-univerzumot értelmezni szándékozó szövegek iskolai értesítőkből is megjelen(het)nek, a 19. oktatás laicizálódására is rávilágít³⁵. A Zrínyi mellett elmarasztalt Gyöngyösi toposza a 19. századi irodalomtörténetnek az eszményítő szerepét hangsúlyozza: az irodalomtörténetnek a nemzettudat kialakításában, megerősítésében betöltött szerepe³⁶ nem engedheti meg az alkalmiság, a viszonylagosság, esendőség emberi motívumait megéneklő Gyöngyösi szerepeltetését, így óhatatlanul alulmarad az erényes zseni szerepében feltüntetett Zrínyi mellett. Toldy irodalomtörténetében hangsúlyozza is: Zrínyi az által válhatott halhatatlanná és irodalomtörténeti kánonná, hogy a „tisztán történeti és korlátolt következményű eseményt” „egy az egész nemzetre kiható erkölcsi nagy eszme kifejezőjévé teszi”³⁷. Gyöngyösiben pedig épp a nemzeti elem megsemmisítését kifogásolja, amely a mitológiai elem és a digressziók túlsúlyának a következménye. A romantika nemzeteszmeje, a historikus szemlélet az, ami elsősorban a 19. századi Gyöngyösi-recepció létrejöttét meghatározza. Toldy irodalomtörténetében a Zrínyi – Gyöngyösi vitának Zrínyi javára eldőlt mérlegét kanonikus formában határozza meg. Zrínyit úgy tekinti, mint „költőink közt az elsőt, ki teremtő lélekkel s szerkesztő műtehetséggel bírva tárgya felett uralkodott, s azt költői céljához képest öntudatosan alakította”³⁸. A tanulmányok közül a Gretcsé az, ami kimondottan Gyöngyösi népszerűségének felkutatására vállalkozik. Ő az egyedüli, aki a hagyományfolyamat láncszemeként felelevenített elődöt önmagáért, a „mert megérdemli” elvéért értékeli. A másik két szerző is próbál némi magyarázattal szolgálni Gyöngyösi hajdani népszerűségére, erre szolgál általában a Zrínyi–Gyöngyösi párhuzam. Ebből a viszonyításból többfajta érték- és minőségkategória származik. Egyrészt a két kor íróágkritériumát is szembeállító ügyes mesterember megjelölés³⁹, ki Zrínyi mellett dilettáns,

³⁵ Kibédi Varga Áron a 19. századi közoktatásban, az irodalomtörténeti paradigmaváltásban „valláspótló, és mindenképpen erkölcsanpótló szerepet” lát. Kibédi, *Az irodalomtörténet kettős válsága*. In: *Noé könyvei*. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1999. 72.

³⁶ Vucskits ezt a *Murányi Vénuszra* vonatkoztatva úgy véli, hogy „nehéz dologra is vállalkozik a nemzeti költő, ha képzeletét szabadra eresztve Széchy Máriaék kalandjairól akár elfogadhatót, a nemzeti érzést kibékítőt írni”. *I.m.* 10.

³⁷ Toldy *i.m.* 95.

³⁸ Uo. 95.

³⁹ „Mikor ugyanis az emberek külsőségekben, versekben, leírásokban stb. keresték inkább a költészetet, akkor valóban megillette a költő nevezet azt, aki ilyesmit termelt. Gyöngyösi ilyen környezetben, ilyen »millieu«-ben szerepelt s innen magyarázható meg rendkívüli népszerűsége is.” Vucskits *i.m.* 59.

és a vele szembeni koszorús költőzseni romantikus eszménye, valamint a fentebbi megkülönböztetésből származó értékes–értéktelen irodalmi mű megjelölése. Alkotó és irodalom kettősére lebontott rendszerrel szembesülünk tehát a tanulmányokban, következtetések ugyanakkor a kor irodalom és költőeszményének hírnökei.

A fentebbiek függvényében Gyöngyösi népszerűsége elsősorban korának ízlését és nem elsősorban műveinek kiválóságát tükrözi. Ennek tudatában a tanulmányokban Zrínyi mellé állítva megpróbálják Gyöngyösi hajdani népszerűségét árnyalni, idézve mindazokat a toposzokat⁴⁰, amelyek mi Gyöngyösi-képünknek is szerves részét képezik. Az esztétikai perspektívából elmarasztalt Gyöngyösinek csak a hagyományteremtő költő érdemeit sorolhatják fel. Gyöngyösi és Zrínyi irodalomtörténeti helyének kijelölése egyben a tanulmányok második Gyöngyösi-tézisének tekinthető: „Ő mégis olyan láncszem abban a folyamatban, amelyet a költői műfajok evolúciójának, fejlődésfolyamatának nevezhetünk, hogy kiesése, elhanyagolása, vagy tán lekicsinylése derékban szakasztaná ketté az irodalmi folytonosságot”⁴¹.

Széchy Mária széptani megközelítésű alakjának értelmezése nem alkothatott volna kerek egészet Gyöngyösi irodalomtörténeti megítélésük nélkül. A fentebbi kor- avagy kórkép ellenére ezért indokolt Gretcs azon szándéka, hogy a Gyöngyösi-életmű „kitűnő tulajdonai” és a kellő nagy „érdemei” „az irodalomtörténetben kellő világításba helyeztessenek”⁴². Gyöngyösi irodalomtörténeti szempontok alapján vizsgált érdemeit Gretcs stílusosan klasszikus példával támasztja alá: „Ha igaz – ugymond Voltaire – hogy az Ilias szülte az Aeneist ez már magában nézve érdem; ugy mondhatjuk mi is, ha Gyöngyösi példája ragadta Aranyt e remek művének megalkotására, ugy ez annak, ha egyéb érdemei nem volnának is, nagy érdemül róható fel”⁴³.

Az irodalomtörténeti hagyományban kijelölt hely azonban nem redukálódik csak a *Murányi Vénusra*. Gyöngyösi 18. századi népszerűségének fejtegetésére Gretcs többoldalas kitérőt szentel. Felsorakoztatja a „francia”, „classicus”, „német” iskolák képviselőit, kiemeli a nemzeti és művészi elem főbb hangsúlyeltolódásait. Az irodalomtörténeti kitérő célját abban látja, hogy általa láthatóvá vált „azon mélyre ható” mozgalom, mely „Gyöngyösitől eredve, később

⁴⁰ Gyöngyösi költeménye kortörténete miatt fontos, „a lelki állapotok, mint a szerelem töprengései, vágy, félelem és remény festésében hathatós; indoklása azonban itt is, mint egyéb műveiben, a példázaton és a reflexión alapszik, jellemeit tetteik és beszédeiben tünteti fel ugyan, de nem drámailag” (Gretcs *i.m.*)

⁴¹ Uo. 5.

⁴² Gretcs *i.m.* 3.

⁴³ Uo. 10.

irodalmunk minden ágára kiterjedt és ezt nevezetes költőnk fellépése által mind tartalomban, mind formában átalakította”⁴⁴.

A laudációkat olvasva meglepőnek tűnhet az az igény, amellyel a szerzők egy egységes, lezárt irodalomtörténetet igyekeznek körvonalazni. Murány-értelmezésükben folyton a kettős perspektívából származó eltérésekkel találkozunk. Ekként egy vituperációkkal telített, de valójában felmentett Gyöngyösi-recepciót olvashatunk ki a szövegekből. Az esztétikai megítélésben egyértelműen pozitívként tételezett Gyöngyösi-érdemek ennek következtében túldimenzionáltakká válnak. A 18. században ugyanis érthető, ha Pannonius mellé helyezik Gyöngyösit⁴⁵. De a még feltételes módon megfogalmazott, Gyöngyösiben benne rejlő lehetőségek révén megteremtődő, Petőfi útját előkészítő⁴⁶ Gyöngyösi értelmezés byroni magasságokba szárnyal. Gretcs szerint ugyanis „a leíró és lyrai elemeknél fogva Gyöngyösi sokban hasonlít Byronhoz. Mindkettő gyakran költői helyzetek megteremtésében is egyezik. Az angol költőnél a „chiloni fogoly” börtönéből szólít meg egy madarat, mely megvigasztalja; a kedvesétől elszakadt Kemény is lát czellájából egy árva gerliczét, melynek sorsát Annáéval oly rokonnak tartja; vagy midőn – mint a chilloni fogoly – megszólítja az Ekhot, ki megvigasztalja és eltűnik. Ez utóbbi azonban szójátékaival valóságos játékká fajul”⁴⁷.

A továbbiakban a már műfajilag behatárolt *Murányi Vénus* 19. századi érvrendszerek mentén értékelt/értelmezett történelem- és irodalomszemléletére szeretnék rávilágítani. Strukturáló tényezőként továbbra is az érdekes kategóriája kínálkozik, bár a fogalom fentebb jelzett jelentésmezője a mai olvasó interpretációjában kiegészíthetőnek tűnik. A szerzők ugyanis általában a 17. századra vonatkoztatva két esetben használják az 'érdekes' kategóriát: egyrészt, ha nem értenek egyet Gyöngyösivel, másrészt, ha nem tudják pontosan behatárolni/meghatározni, esetleg eldönteni a vita tárgyát képező fogalmat/kérdést. Ezekben az esetekben alkalmazzák az 'érdekes' kategóriát, s ennek nem egy esetben eufemizáló vagy épp ironikus jellegét nem nehéz észrevenni. Az 'érdekes' fogalma

⁴⁴ Gretcs *i.m.* 18.

⁴⁵ Tsétsi Zachariás (Kovácsnai Sándor) Gyöngyösit dicsőítő versében például: „*Volt' a Magyaroknak egy pár poétája, / Egyik deákull irt, másiknak Músája / Magyarull énekel(t), ennek a példája / Homérus; amannak Maro' trombitája / Janus Pannonius bír Maro lelkével / Gyöngyösi Homerus' bő' s szép beszédével / Ide nem ér sem Frantz, sem német eszével / Akár mint kérkedjen mind' kettő nyelvével. / Ha Gyöngyösi versét más nemzet értené / Itéletét jobban Magyarról ejtené / Ha e nagy szépséget köntös nem rejténé / Minden nép az édig ötet repítené / De mint Magyar nevét nagy setét borítja / Nem tanulja nyelvét senki s nem tanítja / (miként az aranyat, ha láda szorítja) / Ugy virtusát más nép meg nem gyanítja.*”

⁴⁶ „Ha Gyöngyösi magát kitűnő példák után műveli, költői tehetsége a nyelvbéli virtuozitásával már ekkor megteremthette volna a népies eposzt, melynek megteremtője Petőfi Sándor volt.” Gretcs *i.m.* 8.

⁴⁷ Uo. 13.

mint strukturáló tényező tehát egyben a Gyöngyösi-(élet)mű vitapontjaira hívná fel a figyelmet.

A 19. századi Gyöngyösi-recepciók megszületésének fő oka tehát, mint láttuk, Széchy Mária alakja. A Toldy által elmarasztalt Gyöngyösi hibája, hogy az általa megénekelte tárgy nem emelkedik országos, egy egész nemzet sorsát bemutató létproblémává, hanem egyes alakok életének fontosabb, alkalomhoz kötött momentumait ábrázolja. Gyöngyösi igazi „fogyatékosága” azonban az, hogy nem tudta kiaknázni a Széchy Mária jellemében feszülő személy és szerep feszültségét. Széchy Mária alakja ugyanis a romantika szemszögéből nem csupán az emberi lélek ábrázolására alkalmas, de történetisége folytán egyben a romantika irodalmiságeszmenyének a körvonalazására is lehetőséget teremt⁴⁸.

Széchy Mária alakja azáltal válik érdekessé, hogy jellemének megalkotásakor a történelemtől alkotott képzetek és azok költői felhasználására, a költői alkotás folyamatára világíthatunk rá. A költői alkotás ismervét Vucskits szerint a történeti képzetek elrendezésének milyensége adja. Így az irodalmi mű fokmérőjévé a valóságfogalom fogalma válik: a költő tudja elhittetni, amiről ír, igaz lehet. Ez a valóságfogalom nem egyeztethető össze a Gyöngyösi-féle valóságfogalommal⁴⁹, hiszen Gyöngyösi Arisztotelész és Moesch alapján hivatkozik a költői tárgy valószínűségének szükséges voltára, a kitalálásra (fictio) és a dallamos–metrikus formára mint a költészet lényegére⁵⁰.

Gyöngyösi a matéria kezelésében is barokk elveket követ: a 19. századi szerzők által a történelmi elvtelenség gyanújával megvádolt Gyöngyösiben épp azt hiányolják, ami a 17. századi ízlés szerint érdemnek tekinthető. Korának látszatpoétikáját követte: a fictio alkalmazása által nemcsak a gyönyörködtetés elvét akarja alkalmazni, de egyben a súlyos igazságokat – korának *als ob* jellege és poétikája szerint⁵¹ – a szép hamisság látszata alá rejti. Gyönyörködtetve tanít, tehát nemcsak menthető, hanem dicsérendő is.

⁴⁸ „A romanticizmus nálunk nemzeti talajon fakad s legszorosabb kapcsolatban van nemzeti közéletünkkel. S mégis oly romantikusnak, különösnek találják költőink a szerelem diadalát a murányi kalandban, hogy feldolgozzák ismételten még azon korban is, mikor ez a nemzeti érzés foglalja el mindenekelőtt az emberek szívét s úgy igyekeznek kibékíteni a kettőt egymással, amint lehet.” Vucskits *i.m.* 10–11.

⁴⁹ „Vegye eszébe az Olvasó: hogy noha a feltett dolognak valóságára is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyóirással való históriában, hanem a poésist is kívántam azokban követnem, és aszerint alkalmaztatni is ezen munkácskámat.” Gyöngyösi István, *Porából megéledett Phoenix, avagy Kemény János emlékezete*. 1998. 197.

⁵⁰ „Szükséges tudni az Olvasónak, hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint tanálatnak némely versekben, a’ nem másképp esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásból. Mert azoknak szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóirásnak tágabb mezeje, hanem a szóknek mértékét a versekben beférkeztethetésekre nézve az ő szokott természetnél néha hosszabb, néha rövidebb mértékben kölletik venni.” Uo. 197.

⁵¹ Moesch poétikájának megfogalmazása értelmében „[...] a mesterkedés elegantiája és a rejtett

Kompozíciójához hasonlóan Széchy Mária alakjának mint történelmi személynek a megformálása is vitatott a 19. századi irodamiság szemszögéből. A Gyöngyösi által elsősorban megszínleni akart⁵² murányi kaland, a poétaság gáláns formulái által politikum és szerelem elválaszthatatlanságát szándékszik sugallni. Neubergerék azonban épp a megszínlelés poétikáját kiáltják ki Gyöngyösi hibájának, felröva, hogy azt a kalandot, amit mintegy a lovagi költészet fuvallataként, apró nyomaként megénekelt, teleaggatta igazságot elkendőző sallangokkal, a klasszikus poétika/mitológia toposzaival.

A fentebbiek értelmében a történelmi képzetek – mint az alkotó által tudatosan felhasznált és alakított nyersanyag – kezelésében Gyöngyösi a krónikás, míg Arany a költő lángész minősítést kapja. A valóság költői leképzéséből származó műfaji különbségek pedig a történetírás, a krónika, mint tette Gyöngyösi is, amikor a valóság eseményeinek kronológiai ábrázolására törekedett, s a valószínű fogalma, ami a költészet hatáskörébe tartozik, azaz a leírtak valószerűként, minthaként való elhitetése. A Vucskits által felállított kettős irodalomfogalom alapján elmondhatjuk, hogy a valóság és a költészet közötti különbséget elsősorban az arisztotelészi természetutánzás-elvének a valóság költői megénekelésében látják.

A 17. és 19. századi költészet és olvasó közti különbségek ismérveit Vucskits az olvasó, a befogadás szempontrendszer felől véli megragadhatónak: a 17. század olvasójának az érdekes, az irodalom az, ami tanítható, ami mesterséggként tételezhető, ami a klasszikus műveltségéből és a hagyomány ismeretéből származott, s mindaz, ami az *utile et dulce horatiusi* elvéből következett. A 19. század olvasója számára az irodalmat a valószerű, a lelki rugók megmutatása, a cselekedetek megokolása jelentette. Ennek a különbségtételnek a fő célja, hogy az olvasó képzelhesse: a leírt dolog megtörténhetett, tehát a cselekedetek, érzelmek. a leírás utánzása feleljen meg az okszerűség követelményeinek.

igazság a kitalálás hívságát (*vanitatum*) nemcsak mentik, hanem még kedvességet is kölcsönöznek neki, miként a fűszerek, amelyek gyakorta a már kimerülő ízlést és a nyersebb ritmusok által elrontott éhséget izgatják, a csemegéhez hasonlóan előidéznek az étvágyat”. Bán Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1971.

⁵² Tinódiival szemben megfogalmazott ars poéticája a fikció alkalmazásának mint az igényes művészi megformálásnak tudatos programját jelenti: „úgy construálok némely szókat, hogy a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon. Mindazonáltal, ha a deák versekben megállhat az olyan constructió, talám én sem vétettem, ha ahhoz hasonló rámára vontam, a versek cadentája kedvéért, a magyar szóban is némely constructiókat”; „a versek kedvéért megállhat az is olyan értelemmel”, az olvasó „ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedviért lévő szükséges cselekedeteknek; és azok ahol szeme eleibe akadnak (nem egyéb fogyatkozásokról), csak úgy olvassa, amint vannak, ha a verseknek jó rendit meg nem akarja vesztetni, amely csak egy bötűnek változásával is hamar megesik”.

Míg Gyöngyösi a jellemek külső, belső tulajdonainak okát a tudott, ismert történelmi tényekre fektette, azokból magyarázta, addig Arany a történelemről alkotott képzeteket úgy szelektálta, hogy azok a jellem belső fejlődéséből következzenek. Vucskits bár hangsúlyozza, hogy Gyöngyösi korának irodalmi, olvasói ízlését elégítette ki a fentebbi tényezők követésével, s hogy Gyöngyösi a 17. századi irodalom fogalmai szerint költőnek számított, míg a 19. században egyes mesterembernek tekinthető, s bár hangsúlyozza, hogy korából nem szabad kiszakítva tárgyalni, az Arannyal való összehasonlításban mégis megtagadja elődjét, múltját, ezt a mestrekélt formaművészetté és alkalmi versfaragássá süllyedt, fület gyönyörködtető barokk költői gyakorlatot.

A fentebb felvázolt valóságkövetelménye a Gyöngyösi-életmű megítélésében elsősorban, mint már említettük, műfaji problémákat vet fel. Az utánzás elvének cselekményre, jellemre/érzelmekekre és leírásra irányuló hármassága óhatatlanul a következetességet, a megokoltságot, jellem és cselekmény összefüggésének követelményét állítja Gyöngyösivel szemben. A 19. századi irodalom prezentizmusa szemszögéből a Gyöngyösi hibájaként tételezett tulajdonságokat ennek a valóságkövetelménynek a jegyében mondják ki: a szereplők egyénített, lelki tulajdonságai, a szereplők közti viszonyokat az adott tárgy kívánalmi szerinti drámaiságnak⁵³ vagy szatírának a nyomvonalai kellene kijelöljék.

A valószínűség kritériumának, az ok-okozati viszonyok elvárásának, a jellem cselekményből magyarázható fejlődésének a számonkérése a Gyöngyösi-univerzum megközelítésében áthidalhatatlan törésként tételeződik fel. Talán furcsán hangzik, de tanulmányaikban nem elsősorban a *Murányi Vénus* Gyöngyösi által elképzelt univerzumának a megértésére törekednek. Egy tételesen megfogalmazott irodalmiság jegyében közelítenek a *Murányi Vénushoz*, felröva Gyöngyösinek az ebből származó fogyatékoságait. S bár történnek kísérletek az „ama kor szokásit” szem előtt tartó interpretációra, gyakrabban szembesülünk a „nem így kellett volna” magatartással. Talán fogalmazhatunk úgy is, hogy Neuberger és Gretcs tanulmánya az, amely – átfedésekkel tarkítva ugyan–, de komolyan veszi önmagát, a bevezetőben megfogalmazott intencióját. Vucskits tanulmányának ironikus felütése alapjaiban kérdőjelezi meg Gyöngyösi irodalmiságát. Ha tesz is a historizmus szándékát sugalló kijelentéseket, kontextusukban olvasva az olvasó gyanakvással, kételkedéssel közeit állításának igazságához.

A murányi hősnőnek (és nem Gyöngyösinek) mint kettős alaknak, valamint a jellem „pszichológiai magvának” a fontosságát tükrözi a szerzők azon törekvése is, hogy Széchy Mária részletes biográfiáját ismertessék. A regényes életrajzi adatok ugyancsak regényszerű elmesélésével megmagyarázhatónak vélik azokat a jellembeli tulajdonságokat, furcsaságokat s nem egy esetben érdekességeket, amelyek a Murány-feldolgozásokban sarkítottan megjelennek.

⁵³ „Hangulata magaslatáról is, mely különben is drámailag soha nem emelkedik, gyakran leesik.”

A Széchy Mária élettörténetét részletesen taglaló Neuberger és Vucskits elsősorban Acsády Ignác *Széchy Mária* című művére támaszkodnak. Azokban a részletekben azonban, ahol hiányoznak a történelmi adatok, mindketten Gyöngyösi poézisét idézik mint történelmileg hűt. A szélsőséges esetek egyike Széchy Mária szépsége. A „parlagi” Kun István Széchy Máriához fűződő szerelme – „mely olyan tulajdonságot kíván Máriában, mit nem elme, hanem szem, fül vesznek észre”⁵⁴ – ugyanis csak annak szépsége által okolható meg, s ennek egyedüli bizonyítéka a Gyöngyösi-mű.

A biográfia részletes, korabeli levelekkel, történelmi művekkel is alátámasztott ismertetésében nemcsak a 19. századi történelemszemlélet néhány lényeges vonása, de a 17. századi históriával, Gyöngyösi Murányával szembeni viszonyulásmódok milyensége is kidomborodik. A kalandos élet bemutatására erősen rányomja a bélyegét a szerzői intenció, a murányi hősnő jellemfejlődésének a biográfiai adatokból alátámasztható megalkotásának hangsúlyozott szándéka. Vucskitsa és Neubergerre egyaránt jellemző például, hogy a biográfiai adatok tálalásakor a legrészletesebben azokat a momentumokat elemzik, amelyek ugyan a jellem fejlődésére a legnagyobb hatással lehetnek, de amelyeknek datálhatósága, igazolhatósága a legvalószínűtlenebb: Széchy Mária apjának, Széchy Györgynek, majd Mária első férjének, Bethlen Istvánnak a halála, húgának, Magdolnának romantikus rémtörténetekbe beillő villám általi halála és nem utolsósorban Széchy Mária gyermekének, Krisztinának halála. A szerencsétlenségorozat elmesélésének hangneme a romantikus rémdrámák világát idézi, s az olvasóban minden szánakozása ellenére is felmerül a sarkítottság, felnagyítás gyanúja. A patetikus, vagy Vucskits esetében a mentető, mentő körülmények hadát felsorakoztató hangnem is megkérdőjelezi a történelmi objektivitás tényét. A murányi hősnő jellemének fejlődésében – mindkét szerző által idézett – nagy szerepet játszó „szeplőtelen, a nemesen teljesített kötelesség [...] a magyar nő ideálja, [...] ragyogó mintaképként”⁵⁵ jellemzett anya-kép és a vele ellentétes „korának és nemének igaz gyermeke erényeiben és hibáiban egyaránt”, a „kényes és kiszámíthatatlan női természet, a jó nevével nem törődő” a murányi kaland által „férjet, előkelő állást, vagyont, országos nevet”⁵⁶ elnyerő Széchy Mária jellemzése inkább illik a Murány-feldolgozások befogadói értekezéseibe, mint a történelmi adatokat taglaló, intencionáltan történelmi hűségű, mert konkrét adatokon nyugvó részek közé. A 19. századi történelemszemlélet heroizáló, mitizáló jellegét tovább erősíti a Wesselényi és Széchy Mária közti viszony tisztaságát bizonyítandó rész is. A korabeli Széchy Máriáról szállongó pletykákat megcáfolandó, Neuberger Gyöngyösit idézi: „S a miről beszéltek, az már nem volt csupán az ellenséges felek

⁵⁴ Vucskits *i.m.* 24.

⁵⁵ Neuberger *i.m.* 5.

⁵⁶ Uo. 5.

békéről alkudozása, szerelemre gyúltak egymás iránt, mert Gyöngyösi szerint: Cupidó anyjostól nyughatatlankodik /A szerelmes szivek körül gyorsalkodik, / Mint ki két tűz között szorgalmatoskodik, /Ha egyet fellobbant, másához rugaszkodik.”

Vucskitsnak a történelmi alakról szóló összefoglalójában sem elsősorban a datálható, objektív mérce az elsődleges. A nemzeti gondolkodástól, nemzeti érzés erősítésétől vezérelt Vucskits⁵⁷ a murányi kaland népszerűségében elsősorban a szerelem motívumának a diadalát látja, s ez által tud csak kiengesztelő magyarázatot nyújtani a téma népszerűségére. Széchy Mária biográfiájának összegzésében a 19. századi történelemszemléletet – Neuberger mellett – mint az érem másik oldalát mutatja. Ebben a történelemszemléletben azonban csak a feddhetetlen jellemű történelmi szereplőknek van helye, ezért érthető az a szigorú kritikusi hangnem, amelyet Vucskits nem csupán Gyöngyösivel, de Széchy Máriával szemben is használ. Míg Neubergernél fel sem merül az enyhítő körülményeknek a gondolata, addig Vucskits a történelemből és a jellem fonák-ságaiból tucatnyi példáját idézi ezen körülményeknek. Neuberger patetikus, néhol héroszi magasztalokba emelt Széchy Máriája mellett egy esendő, büszke asszony arcképe sejlik fel, akinek népszerűsége összetett, sok esetben ellentmondásos jelleméből, asszonyvitézség szerepének fonák-ságából fakad. S bármennyire is igazolható Széchy Mária lojalitása, a történelmi adatokkal igazolt és megokolt murányi kalanddal Vucskits szerint „kibékülni teljesen mégsem tudunk. Azt hiszem, vagy Wesselényi, vagy Mária iránt bizonyos hidegséget érez minden olvasója, aki nem pusztán regényt és kalandot lát a történetekben⁵⁸.”

Gretcs az egyedüli, aki Széchy Mária mellett Gyöngyösi biográfiáját is megemlíti. Gretcs mind a Gyöngyösi műveket, mind biográfiáját tekintve az akkori Gyöngyösi-filológia adatai szerint tudottakat részletezi⁵⁹. Tanulmányában azonban Gyöngyösi köpenyegpolitikájához a konstatación túl nem tud igazán érdemben hozzászólni. Nagyrészt megismétli az Arany által leszögegetteket: Gyöngyösi politikai és irodalmi népszerűségének elválaszthatatlanságát, politikai pártfordulásainak megmagyarázhatatlan, vagy inkább csak találgatásokra engedő

⁵⁷ „A török hódoltság korában a nemzeti érzés, nemzeti gondolkodás súlya Erdélyre, Erdély fejedelmeinek, a Bocskayak, Bethlenek és Rákóczyak törekvéseire esik. A kuruc és labanc elnevezés csirái voltaképpen ebből az időből sarjadznak. S ha ez úgy van, csoda-e, hogy meg-megütözik a nemzeti érzés, ha Rákóczy kezéről a németére asszonyszerelmeből átjátszott erős várnak históriáját nemzeti költőtől hallja magasztalni?” Vucskits *i. m.* 10.

⁵⁸ Uo. 11.

⁵⁹ A Gyöngyösinek tulajdonított művekkel kapcsolatosan Gretcs a Cuma városának szerzőségi vitájához Dugonicsot idézi, aki szerint bár Faludiék Gyöngyösinek tulajdonították a művet – jöllehet sem a hagyomány, sem a mű nyelvezete nem szólnak amellett –, a Tunyogi főzredesről szóló mű Dugonics szerint olyan valami, mintha valamelyik „collegiumi szakácsinas készítette volna, amidőn egyszer jó kedve szottyant, mert versei oly távol esnek Gyöngyösi nemességétől, mint Makó Jeruzsálemtől”.

titkát ő is Gyöngyösiből mint emberből, Gyöngyösi igencsak sablonszerűre és szükséztávra sikeredett jelleméből igyekszik feltárni. Így kerül be a biográfia elemeinek felsorolása után egy mondat erejéig Gyöngyösi vallásossága is. A vallási türelem képviselőjeként megnevezett Gyöngyösiről azonban nem von le következtetést. Kontextusában szemlélve mondata lóg a levegőben, az általános kijelentése nem győzi meg az olvasót: „vallására nézve római catholicus volt, mint az egyik műve, a Rózsakoszorúból, látható. Valamint political nézeteiben közéletet tartott: úgy a vallási dolgokban is a türelem embere volt. Türelmetlenségnek soha sem adta jelét”⁶⁰. A biográfiai adatok felsorolásában fontos kérdésként tételeződik fel Gyöngyösi „köpenyegpolitikájának” költészetében megírt koncepciója. Megannyi kortársához hasonlóan Gyöngyösi pálfordulásának okát műveiben keresi, abból próbálja magyarázni császárpártiságát (a *Murányi Vénuszt* hozva fel példaként), Erdély-pártiságát (a Charicliából és a Kemény Jánosból magyarázva). Gretcs a *Murányi Vénuszt* megalkotó Gyöngyösi politikai nézeteinek tisztázásakor kettős tükröt vél felmutatni Széchy Máriáról: egyrészt a Ferdinánd-párti Gyöngyösi szemszögéből Széchy Máriát mint árulót magasztalja, másrészt „nevetségessé teszi végre Széchy Máriát és ennek hű porkolábját”. Gretcs tanulmánya azonban itt sem terjed ki részletekre, így gondolatmenetéről az olvasónak csak sejtései lehetnek.

Az irodalmi mű ismérvének tekintett valóságkritériumok és az azokat szolgáló életrajzi adalékok részletes bemutatása kijelölik a tanulmányok tulajdonképpeni témáját jelentő Murány-értelmezés főbb pontjait. A fentebb körvonalazott romantikus hőseszmény a Gyöngyösi-mű 17. századi jellemfestésével szembeesülve nemcsak a valóságesszmény hiányát észrevételezi, de való és látszat kettősségének olyan mérvű distanciájával találkozik, amely a jellemfejlődésre nem hogy nem ad teret, de korának ízlését tekintve nem is tartozott a követendő poétikai szabályok közé. Így válik Gyöngyösi Muránya a 19. századi értelmezők szemében a hiány poétikájává, ezért tűnik érthetőnek az a nem egy esetben csalódottnak, felháborodottnak tűnő hangnem, amely a 19. századi Murány-értelmezőből mint olvasóból kitör a digresszióktól tarkított Murány olvasása közben.

Az als ob világ negatív konnotációi

„Nem kellett volna felhasználnia azt a deus ex machinat, Cupidó, Vénus, Márs tanácskozását, amely hidegen hagy és amelynek valóságában még az sem hisz, aki egyébként nem keveset forgatta a deákokat.”

A *Murányi Vénus* világról elmondottakat alapvetően meghatározza a szerzői intenció: Neubergernél kitüntetett figyelmet kap Széchy Mária

⁶⁰ Gretcs *i.m.* 5.

jellemfejlődésének ok-okozatisága; Vucskits a murányi kalandnak mint költői alkotásnak és a jellemnek a megkonstruáltságát kutatja, Gretcs a teljes Gyöngyösi-életmű elemzése által próbál egy – meglehetősen Arany-remimeszcenciákkal tarkított – általánosított Gyöngyösi-képet felmutatni.

Hogyan viszonyulnak a szerző-olvasók Gyöngyösi elokúcióelvű retorikájához, hogyan értékeli a mitológiai elemekkel átszótt, digressziókkal tarkított, az alkalmi költészet szolgálatába állított, répresenter-elvű barokk poétikát? A historizmus elve, a korba ágyazott értelmezések szándéka már csak a hangoztatás látszatszintjén tűnik fel. Felismerik (avagy tudják?) Gyöngyösi világában istenek és emberek szétválaszthatatlanságát, felismerik világának *als ob* jellegét – de legtöbb esetben nem tudják, mit kezdjenek előzetes tudásukkal. Ezért a konkrét szöveggel, héroszokkal való találkozásakor az ítélő kritika ironikus, gunyoros vagy nem egy esetben a logika törvényeit hiányoló, felháborodott hangnemébe ütközünk.

Gyöngyösi *als ob* világának első idegenként ható szegmense a mitologikus sallang és a hősök valóhoz való viszonya. A kétsíkú mitológia-kép egyaránt jelenti a szereplők cselekedeteinek okát és Gyöngyösi költői eljárásának eszközét is: „Az istenekben most nemcsak Wesselényi, hanem a költő is nagy segítségre talál. – mondja Neuberger⁶¹ – Az előbbinek már nem kellett kétségbe esnie feladata nehézségén, majd elvégzik az istenek, az utóbbinak sem kellett már fejét törnie, hogyan tésse meg a két fél közeledésére az első lépést, hogy a dolog a valóság mellett költői is legyen.” A mitológia alkalmazásának – a 19. századi felfogás szerint – legfőbb haszna Gyöngyösi számára az, hogy segítséggel olyan dolgok valószínűvé tételét és elhitetését tette lehetővé, melyeknek a történelmi események ellentmondtak volna⁶².

A mitológia szerepe azonban a szerzők szerint nem redukálódik kizárólag a dekórumelvre. Ugyanakkor túllép a poesis Gyöngyösi által sugallt jelentésén is. Neuberger és Vucskits theatrum mundi-elve nézetem szerint a 20. századi értelmezések irányába nyit. Ennek értelmében Gyöngyösi hősei egy olyan univerzum részét képezik, amelyben minden az istenek akaratának rendelődik alá. A barokk héroszok valójában csak bábok a világ színpadán, megjelenítői a szerelem és a harc allegorikus istenfiguráinak, s mint ilyen sem az istenek, sem a hősök (nem beszélve a jellemről) nem valóságosak⁶³. A hősök legfőbb feladata az élet szerepének eljátszása, ennek függvényében Gyöngyösi hibájaként róható fel, hogy a históriát megelőzve nem várta meg a szerep teljes eljátszását, hogy arról

⁶¹ Neuberger *i.m.* 13.

⁶² „Lehet, hogy a költő nem tudott mindent, de ha sokat hallott is, nem akarta sem a hatalmas úrasszonyt, sem költménye hősnőjét ily kellemetlen dolgokkal csak távolról se érinteni.” Neuberger *i.m.* 12.

⁶³ Gyöngyösi alakjai „nem szabad akarattal bíró, magukkal rendelkező valódi emberek, hanem többé-kevésbé tehetetlen bábok a mythológiai istenek kezében”. Uo. 13.

alkothasson az olvasó szerencsés avagy szerencsétlen képet, hanem annak közepét mutatta be. Így válnak a szereplők hiányossá, hiszen Gyöngyösi megfosztotta őket epikai múltjuktól.

Az így felállított barokk univerzum ábrázolásába akkor kerül törés, amikor a szerzők a bábukká redukált hősök cselekedeteiben saját sorsuk irányításának tudatos szándékát vélik felfedezni. Így kerül ismét előtérbe a már feloldani látszó lélektani motivátlanság mint fogyatékoság.

A költemény szervezőelemét képező szerelem motívumának felidezésében az istenek szerepe megkérdőjelezhetetlen. A theatrum politicum világának ismeretében a szerelem istennőjének átesztétizáló szerepeltetése sem hagy maga után kérdőjeleket. De a 19. századi szerzők lélektani motiváltságot számonkérő, azt kereső esztétikai magatartásában hangsúlyozott kérdésfeltevésenként jelenik meg, hogy „jóllehet az istenek keltették Mária és Wesselényi szívét szerelemre, mégis különös és lélektanilag valószínűtlen, hogy nem látták egymást és forró szerelemre gyulladnak egymás iránt”⁶⁴. Talán Neuberger az egyetlen, aki a tanulmánya során felmerülő kételyeket korának mitizáló, heroikus ideáljával próbálja áthidalni. Természetesen nem mulasztja el megjegyezni azokat a különös lélektani motivátlanságokat, amelyekkel találkozik, de Gyöngyösi megítélésében hangneme mérsékeltnak tűnik. A 19. századi olvasó- kritikusanak azt a fajtáját képviseli, aki nem annyira ítélkezni, mint megérteni és megértetni akar. Megérteni, hogy mi az, amit „Gyöngyösi hitt vagy legalább akarta elhitetni” és kételkedni, fenntartani a 19. század olvasójának álláspontját, mely szerint „mi mégis kételkedünk és jobban szeretnők, ha Mária és Wesselényi kölcsönös szerelme úgy vagy ahhoz hasonlóan ébredt volna, mint ahogyan ez érzélem más ember szívében keletkezik”⁶⁵. Gretcs Gyöngyösi kompozíciótlanságát mitológiai digresszióinak tudja be. A (el)hallgatás motívumát felleli ugyan a Murányban, de annak magyarázatán (Széchy Mária még él, amikor megírja a pletykaként terjengő kalandot) nem lép túl, nem igyekszik a hallgatást jelzésértékűként, önmagán túlmutatóként értelmezni.

Vucskits savba mártott tolla némiképp ellentmond a tanulmánya kezdetén körvonalazott intenciójának. A jellem alakulásának nyomába szegődő szerző ugyanis sem a Gyöngyösi-hősök jellemfejlődéséről, sem a Gyöngyösi-univerziumról nem nyilatkozik túlságosan pozitívan⁶⁶. Megpróbálja ugyan a műben fellelni való és látszat kettősségét, de a látszat világát iróniával és nem egy esetben szarkazmussal közelíti meg. Tanulmányának érdekessége az énekekre lebontott, olvasói reflexiókkal tarkított Murány-elemzés, amelyben Gyöngyösi 19. századi

⁶⁴ Uo. 14.

⁶⁵ Uo. 14.

⁶⁶ Pontosabban a jellemfejlődés nemlétét kellene valamiképpen értékelnie, így nem csodálkozhatunk, ha a lélektani motiváltság/valószínű(tlen)ség 19. századi ismérvének horizontjából – a valós elemek fellelésén túl – nemigen talál összefüggést a barokk univerzum elemei között.

olvashatóságára, annak milyenségére reflektálhatunk. Neuberger feltételes módú kívánságával érdekes kontrasztot alkot Vucskits istenek szerelemvégzéséről alkotott ironikus képe. Az égiek tanácsa „vármegyegyülési szónoklathoz” hasonlatos, érveléseik igazságát az istenek „klasszikus példákkal” teszik megfoghatókká, míg a két hős problémájához „humánusan” viszonyulnak. Az isteni végzés által gerjesztett szerelem itt is a „pedig soha nem látta” elvével szegül ellentétbe, s bár részletesen idézi Gyöngyösi érveit az istenek hatalmáról, az égbeliek házasságszerző hagyományáról, áthidaló megoldást nem is próbál keresni. Mindössze annyit szögez le ironikusan, hogy „minden az istenek akaratából történt, hát senki gáncsot ne keressen benne sem Mária, sem Ferenc részére”⁶⁷. Érdekes átfedések vannak a Vucskits tanulmányban a pogány és mitológia szerepéről. Hangsúlyozza, hogy Gyöngyösi csak kora szokásait követte az antikok szerepeltetésével, és nem volt pogány (!): „Egyébiránt nehogy valaki Gyöngyösi pogányságára következtessen mitológiájából. Ő maga mondja, hogy Marsot csak háborúra, Venust csak szerelemre kell magyarázni s a két személy csak mintegy megtestesítője annak a két elvont fogalomnak”⁶⁸. Az amúgy nagyfokú tudással rendelkező Vucskits részéről kissé meglepőnek tűnik a fentebbi kijelentés. A mai olvasó találgathat, iróniáról vagy csak egyszerűen a diákok tudatlanságára apelláló intésről van-e szó. Az antik mitológiát bántónak és lehetetlennek titulálja Vucskits, és helyettesíti a keresztény Istennel, azzal a vallási kontextussal, amely inkább szolgálja értelmezésének „pszichológiai magvát.” Mária – és általában a nő – lelkében, hangsúlyozza, a legfinomabb jellemvonásokat a vallás adja. Ami még csiszolhat a nő jellemén, az az udvari etikett részeként elsajátítható tánc és „társalgási” szokások. Ezt a keresztény istenképet vetíti rá a Gyöngyösi-műre: a görögök mitológia-képe ugyanis teljesen ellentmond annak, amit Vucskits vár el Márstól és Vénustól: hogy istenibb legyen, kerekébb, parancsolóbb és jellemzőbb.

Istenek és emberek világának egybemosása mint tudjuk, és tudták a szerzők is, korának követelménye. Ez a korkövetelmény azonban Vucskits értelmezésében anakronizmusnak tűnik: „Egész mythológiát szedhetni ki e művéből, melyben a keresztény és antique világnézet sajátos módon van összekeverve”, ez a „legvastagabb anachronizmus. A költemény tartalmából leginkább kitűnik Gyöngyösi gyarló tehetsége, a compositio feltalálásában”. Vucskits tanulmányában többször hivatkozik Scaliger poétikájára, az eposzi kellékek deus ex machinát mozgásba hozó, Gyöngyösire is vonatkozó kellékeiben nem lát anakronizmust. De míg az invocáció az eposz külső kellékeinek részét képezi, addig a jellem fejlődésébe beleavatkozó istenek a belső alakítás 19. századi törvényszerűségeit bomlasztják fel. Talán ezért is nem próbálja a látszatmitológia mögött megkeresni Gyöngyösi igazi univerzumát. A romantikus hőseszményt alapjaiban destruáló mitológiával

⁶⁷ Vucskits *i.m.* 65–66.

⁶⁸ Uo 56.

vegyített hősökben csak „história fonákságainak” a kijelöléséig hajlandó, a kettő együttes funkciójában rejlő lehetőségeket azonban meglehetősen iróniával kezeli.

Az elutasítás mellett ugyanakkor fellelhető a megkérdőjelezhetetlen Zrínyi–Gyöngyösi párhuzam. Míg Gyöngyösinél a deus ex machina szerepeltetése, mint láttuk, indokolatlan, barokkos sallang, funkciótlan, mert a szereplők cselekedete nem motivált a jellemből, s ennek használatára még a Gyöngyösi által megfogalmazott szerzői intenció sem adott elég magyarázatot, addig a Zrínyi által alkalmazott isteni gépezet a műfaji követelményeken túl a téma által válik motiválttá. A török mint isten ostora-toposz Zrínyi hitújításról alkotott felfogását tükrözi, ennek megéneklése „csak rendkívüli eszközök által mehet véghez, tehát Isten maga intézi el azt”⁶⁹. Zrínyi Isten-képének 19. századi nemzettudatot alakító szerepéről már volt szó, ugyanígy beszéltünk Gyöngyösi szerencse-fogalmáról is. Ezeknek függvényében válik érthetővé az a hitetlenkedő, elutasító hangnem, amellyel a *Murányi Vénus* elemzésének első részében találkozunk.

A Gyöngyösi-univerzum másik megközelítési vitapontja a jellemek/héroszok és cselekedeteik. Az istenek mindent elrendező szerepét, a hősök feloldhatatlannak tűnő, hol aktív, hol passzív szerepére a fentebbi fejezetben már utaltunk.

A Gyöngyösi-hősök megközelítésének tárháza is igencsak bőségesnek mondható. Egyrészt az epikus mű szegmenseinek elemzésekor elmondják mindazokat az axiómákat, amelyeket Arany leszögezett tanulmányában, párhuzamba állítják a mindig normatívaként tételezett Zrínyivel, és az így felépítettet kiegészítik saját olvasói reflexióikkal.

Gyöngyösi ugyanis sem a kompozícióban, sem a jellemek terén nem tudott jelentőset, maradandót alkotni⁷⁰, ezzel szemben Zrínyinél „az epizódok jótevő hatása, a jellemek változatossága, ezeknek az erkölcsöknek éles és való rajza, az indulatok és belső állapotok lélektanilag hű, s a viadalok szemlélhető és eleven festése, végre az erőteljes költői nyelv remekké emelik a művet, sőt helyenként hibái, sem a gyarló verselés le nem bírják szállítani.”

A 19. század szemszögéből tekintve a cselekményeknek, részeknek a szerves egészét a jellembeli fejlődés, a cselekmények jellemből következő okozatisága, a lélektanilag valószínű jelentette. A fentebbi elvárásokat Gyöngyösi

⁶⁹ Toldy *i.m.* 95.

⁷⁰ „Különben Gyöngyösi ereje nem a feltalálásban és szerkesztésben van, ő szoros történeti rendet tart az elbeszélésben, s nem az érdek és hatás szempontjából csoportozza, bonyolítja és rendezi a történetet; nem is a jellemrajzban, ő nem tud egyéníteni; nem is a koncepcióban, műveiben tudniillik hiányzik a költői eszme; azonkívül a görög mitológiai s a reflektáló elem művei nemzetiségét és költőiségét gyakran megsemmisítik.” *I.m.* 98.

látszatvilágával ütköztetik, s bár felismerik a való világának históriából kiolvasható elemeit, következetlennek tartják, mivel nem felel meg a jellem és cselekedetek összhangjának. Ezért a barokk „személyek ugyanazonossága”, a digressziókból, leírásokból következő jellembeli „alaktalansága” mintapéldájává válik Gyöngyösi. „Kidomborodó jellemei nincsenek, gyakran pedig még következetlenek is”, kis szeletekben azonban találkozunk jobb jellemfestéssel. A szereplőket cselekedeteikből kellene megismernünk, hangsúlyozzák a maguk fantáziájára apellálva.

Ahogy a mitológiai elemek korba ágyazott megértése sem szolgált számukra kielégítő válaszul, úgy a valószerű vagy netán az igaz perspektívájából szemlélt jellemekre és cselekményre a kor szokását, költői eljárását felhozni mentségül, maguk is érzik, nem hidalja át a két kor közötti távolságot. A költés valódi értékének tekintett „egyéni jellemek, cselekedeteik, szavaik révén kidomborodó határozott festése”⁷¹ Gyöngyösinél lírai elemekkel tarkított szerelmi betétdalokká változik, s bár elismerik lírai jellegét, s a lírai költő Arany által megfogalmazott skatulyáját fel is használják, a 19. századi irodalmiság szempontjából a tárgyilag jellemzőt keresik. Ezért kerül fel a fogyatékoságok listájára épp az, ami a barokkra annyira jellemző volt: az általános emberinek a megmutatása.

A 19. századi értékelők szempontjából Gyöngyösi legfőbb fogyatékosága leplező, takargató jellemfestése és az ennek következményeként titulált általánosító áljellelem. Ezen elemek bizonyítására nem csak költészetének alkalmi jellegét emelik ki, de Mária és Wesselényi jellemét a történelmi ténnyel vagy Arany jellemfestésével állítják szembe. Arany ugyanis a szerzők szerint úgy teremtette meg *als ob* világát, hogy a valóságot álruhába öltözteti ugyan, de hazugságán „rajt’ nem csíphető”. Ezzel szemben Wesselényi ábrázolása, szerelemről szóló meditálása⁷² „nagyon szép, jól megfigyelt leírás, de hihetetlen egy nagy hős, epikus lovagról: jellemzőtlen s általánosba vesző. [...] Gyöngyösi itt ugyancsak rajta csíphető”⁷³.

Széchy Mária alakja ugyanakkor csak szerepbe ágyazottan értékelhető. A történelmi tények is egy utólagosan megkonstruált szerepbe illeszthetők, a hősök tettei a későbbi események fényében igazolttá válnak, s a későbbi szerep (Wesselényi-liga) is így nyer értelmet. A murányi hősnő alakváltozásainak oka a szerep többféleképpen fetételezett eljátszásából fakad. Vucskits szerint Petőfi csak azért bocsát meg a hitszegő asszonynak, mert „elfelejtette végét szerepének”, mert „csak szerep s nem más az asszonyvitéség, más az asszony hivatása, a szerelem

⁷¹ Vucskits *i.m.* 29.

⁷² „Minthogy a szerelem veszedelmes pálya, / s olyan, kinek útját sok halál is állja, / Mégis azki Magát sokképpen formálja, / Dolgának titkon is jó módját találja.” Márssal társalkodó *Murányi Vénus*. II. rész, 183.

⁷³ Vucskits *i.m.* 60.

asszonyok fegyvere, királyok pálcája”⁷⁴. A nemzeti érzés kibékítését kereső Murányban nyilván fontos kérdésnek számít, hogy áruló volt-e vagy sem Széchy Mária. Gyöngyösi jellemfestésének hiányossága, főbenjáró ellentmondásossága elsősorban a történelmi szerepnek az ügyetlen feldolgozásából is kitűnik. Ha ugyanis Gyöngyösi a történelmi szerepet, Murány várának szerelemből és nem árulásból történő átadását énekelte meg, az nem egyértelmű, utódai közül ugyanis „senki sem hüvelyezte ki belőle”. A költő által elmondott jellemfestés – mely már önmagában is hiba, de érthető „állásából”⁷⁵ – Mária – egységes jellemének „képzeletünkben való kialakulását alapjában zavarja meg”⁷⁶. Vucskits szerint a cselekményben benne van a történelem által is igazolt valós eseménysorozat (például a vár átadása körüli csalfaság, fűrfang), de ezt jellemekre bontva nem tudta Gyöngyösi igazolni (Mária cselekedete után bajosan hihető „igaznak”, „istenfélőnek”, aki „vigyáz a becsülletre”, erényre, tisztaságra). Jellem és cselekmény ellentmondásos volta a legnagyobb hibája a történetnek, a cselekményből kiolvasható asszonyi önzést, ha a jellemfestésben leírt bátorságként olvassuk, nehezen érthetjük. Vucskits és Neuberger az udvariság megkívánta motívumokat, a mások előtti szerepjátszás toposzát, a ti poétikáját is felleli Gyöngyösinél (például a jó hír-nevet szem előtt tartó Mária, a fámától⁷⁷ tartó Mária viselkedése Wesselényivel szemben, félelem, hogy „a rossz emberek” nyelvükre veszik), értékelésükben a valós eseményekkel „hazudtolják meg” A Vucskits tanulmányból kibontakozó Mária-kép hasonlatos Neuberger Máriájával. Mindketten észreveszik, hogy egy okos, számító, tetteit előre kitervelő asszonyt örökít meg Gyöngyösi, de az alak kidolgozása Gyöngyösinél elmarad: „Gyöngyösi olyan végtelen gyarló jellemfestő, hogy úrasszonya jellemének épen azt a vonását nem aknázza ki, amellyel költeménye fő-főhatását, nemzeti érzésünk tökéletes kibékítését biztosan elérhette volna.” A kockajátékhoz hasonlatos cselekmény azonban csak látszólag az istenek műve. Vucskits felismeri, hogy Mária cselekedetéből kiolvasható jelleme, amelyet nem tett meg Gyöngyösi a mindvégig önmagához hű asszony képét bontakoztatja ki. Meglehetősen ironikusan sommázva ad erre példát: Wesselényi és Mária találkozásakor az istenek szerepének következtében adott „igen” nem nagyon illik össze „azokkal az okokkal, melyek a vár feladására bírták

⁷⁴ Uo. 10.

⁷⁵ Az azonban, hogy „Gyöngyösi egyéni jellemet alakítani egyáltalán nem tud [...] versének panegírus jellege is óvatosan kerül az olyan jellemvonásokra való utalást, amelyek homályba boríthatnák hacsak egy kis időre is azt a nagy fényeséget, amelybe nagyságos ura asszonyát belé akarja állítani. [...] Gyöngyösi Máriája is elkápráztat egy harcias vitéz, magyar okos, tekéletes, hűséges, állhatatos némből általános jellemével”. Uo. 30.

⁷⁶ Uo.33.

⁷⁷ Bene Sándor a nem hervadó hírt, a hősi erényt, a glóriát és tőle erkölcsi alapon elválasztható fámát jelöli meg a művelt köztudat legfőbb értékeinek. Bene Sándor, *Theatrum politicum*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 1999. 45.

önző számításból, szerelemből”. „Mindegy – jegyzi meg Vucskits ironikusan – , Gyöngyösi így akarja s mégyegyszer Júnóhoz, Bellonához s az egész Olympus kis és nagy alakjaihoz méri hősét hasonlatban. Nagy az öröm itt is, ott is. Búcsúzóra mégegyszer szónokol”⁷⁸. Ugyanígy a logika törvényeit keresi a második rész 89–190. részében, Wesselényi és Solymosi összetűzésekor „Solymosi fejének tetszik ez (Murány várának meghódítása) csudának, / Hogy ennyire hiszen egy asszony szavának, / Készakarva keres (mond) veszélyt magának, / Mint az hajas Sámson, hivén Dalilának // Higgyed, végét éri Murány mindezeknek, / Asszony szavaibúl, megládd, mit követnek, / Tégedet Rákóczy György kezében ejtenek. / Az Hóhérbástyárúl bennünket levetnek. // Ezen Wesseléni annál inkább indul, / Neheztel, s testében vére is felpozsdul, / Mord tekintetekkel Solymosihoz fordul, / s ilyen dorgálásra az ajaka mozdul.” Erre a jelenetre mindössze csak annyit jegyez meg, hogy „holott a valóság az, hogy haragos ember sem nem okoskodik, sem nem barátja a logikának”⁷⁹. A 19. század olvasói reflexióiból tűnik elő Vucskits igazi hangja. Gyöngyösi cselekményéről elmondja, hogy komikus hatással van az olvasóra, mivel a mesebeli megpróbáltatásokat idéző jelenetekben elmarad a megmérettetés. A cselekményszálak funkciója kimerül abban, hogy leírja jellemeiket (mint amilyen a medvékkel való találkozása Wesselényinek), bátorságukat, illusztrálja okosságukat, s nem az, hogy aktív cselekvőként, saját sorsáért küzdő hősöket állítson előtérbe. Ezt azonban nehezen tudja elfogadni, ezért a felkeltett kíváncsiság jogán apellál, hogy „tetteket lássunk; s ebből mi következtetünk”⁸⁰. A hősök ugyanis csak akkor vállalnak szerepet sorsuk irányításában, amikor a konkrét történelmi események alapján cselekednek. Ilyen Mária levele Wesselényihez, s a mitológia kontroláló szerepét tudó szerzők méltán lepődhetnek meg azon a megfontolt, számító okosságon, ahogyan Mária megírja levelét.

Neuberger nem lát Vucskitshoz hasonló feloldhatatlan feszültségeket Mária jelleme és cselekedetei között. A „gyengéd, kedves és nemes kedélyű nő, ki szerelemből és loyaltásból Murányvárát átadja Wesselényinek” igaz, hogy az elején az istenek akaratából, de „aztán saját lekéből szíve szerint szeret – szenvedélylyel és észszel is”⁸¹. Laudációként elhangzik náluk a hagyományos leírás-toposz: „annál dicséretreméltóbb az előadás, különösen a lírai és leíró részletekben, melyektől néha a magas szépséget s a meglepő élethűséget meg nem tagadhatni; míg a nyelvben és technikában minden elődeit messze túlhaladja. A nyelv, bár gyakran prózaiságba vész, egészen költői; képes, eleven, figurákkal ékes, és szerencsés inverzió által választékos és újság ingerével bíró verselése pedig korrekt, folyó, zengzetes; s a vágány által, a melyet a Zrínyi-sorok mellöz-

⁷⁸ Vucskits *i.m.* 62.

⁷⁹ Uo. 64.

⁸⁰ Uo. 61.

⁸¹ Neuberger *i.m.* 19.

hetetlen törvényévé lett, a magyar úgynevezett alexandrinnak tulajdonképp ő lett a megalapítója”.

A Murány-feldolgozásokból győztesen kimagasló Arany érdeme a jellemek pszichológiai elmélyítettsége. Hogy jellemeikre cselekedeteikből következtethetünk, hogy megmutatta a belső ellentétek feszültségéből származó erőt. Gyöngyösi jellemfestői technikája, a digressziókkal tarkított cselekmény az Aranyhoz való hasonlításban nem kap érdemlő szavakat. Ugyancsak laudációkkal illeti szerelemfestését: „de ilyenkor igaz és kedélyből fakadt érzésekre buzdul”.

A digressziókkal tarkított eseményekre olvasói reflexiók: a létra megtalálásának „mi, az olvasók örülünk a legjobban, mert most már közeledünk mindennek a megoldásához. Mekkora csalódunk azonban, mikor a cselekmény itt, a legérdekesebb pontján megroppanik”⁸². Gyöngyösi dicsőítő költészetének, Mária tökéletes jellemének összegzése: „lelke sem volt jobb, sem nem rosszabb annál, mint a história mond erről a különös asszonyról. Szent igaz, ha Gyöngyösi megvárta volna egy pár évtized lezajlását, nem ír asszonya szerencséséről hőskölteleményt”. De hisz ő nem költőileg fejlett jellemet akar elibénk állítani, hanem csak fölfabulázott krónikát⁸³. Meglátásom szerint a 19. századi szerzőknek nem elsősorban Széchy Mária és Wesselényi Ferenc elfedve dicsérő magasztalását róják fel, hanem azt, hogy az így felállított jellem–cselekmény kettős ellentmond egymásnak. Gyöngyösi ugyanis saját maga mondja el, hogy milyenek a hősei; amikor a valós eseményekre kerül sor, a látszatként feltüntetett jellemvonások nem igazolódnak a tettek által, így igazából ámulásától sem tudja Máriát felmenteni. Paradox módon a szerzők elismerik egyrészt a kor szokásából fakadó mitológiai elemek használatának funkcióját, hogy általánosít és kizárja cselekmény és jellem ok-okozatiságát, mégis a valószínűség fogalmával állítják szembe, és kérik számon fogyatékoságait.

Kompozíció

„Alig várjuk, hogy valami lépést tehessünk a vég felé: valami újat szeretnénk hallani. Ebben azonban nem egykönnyen részesedünk.”

A valószínű kritériumai alapján megközelített mitológia, jellem/hősök és cselekmény hármasa által megépített kompozíció megítélésében nem várhatunk az előbbiektől eltérő, pozitívabb hangvételű értelmezéseket. Ha találunk is a kompozíció részeihez tartozó elemekről laudációkat, mint például a líraiságot és a leírásokat méltató részeket, tüstént mellé társítanak olyan elemeket, amelyek visszarántják az értekezések hangnemét az ítélkező kritika horizontjába. Így kerül a kiváló lírikus meghatározás mellé a reflexiók, digressziók olvasói figyelmet

⁸² Vucskits *i.m.* 65.

⁸³ Uo. 43.

elterelő negatív motívuma⁸⁴. A Gyöngyösi nehézkességét származtató digressziók negatív hatása nem csak az olvasó figyelmének, a érdekfeszítő jelleg ellankadásában figyelhető meg. Alapjaiban töri szét a cselekmény, jellem, mitológia hármásából esetlegesen következő harmonikus egész egységét. S ahogy a fentebbi részek valóságközpontú értelmezéseiben megkérdőjeleződik a Gyöngyösi-mű irodalmi értéke, a kompozíció vizsgálatokor Gyöngyösinek mint tudatosan alkotó művészek/mesterembernek a létét függesztik fel. Abban az esetben azonban, ha találnánk is érdekfeszítő részeket, ez nem Gyöngyösi tudatos alkotásának tekinthető, mondják a szerzők, mivel „azt nem öntudatos művészi érzékkel teremtette”. A kitérők cselekményt késleltető funkciójának 17. századi poétikák általi megköveteltsége kettős irányt szab az értelmezői horizontnak: egyrészt reflektálhat általa a nem épp pozitívként értékelt krónika műfajára, másrészt elítélhetőnek látszik általa a 17. századi „divatos topánkákat kedvelő” olvasói műízlés. A kantianus elvek alapján az ízlés fogalmát a zsenivel helyettesíthető szerzők e kettős irányból két következtetést vonnak le: az egyik, hogy Gyöngyösi nemhogy zseninek, de még ügyes mesterembernek sem tekinthető. Ügyes mesterember akkor lehetne, ha korának műízlését követve meg tudná valósítani Előljáró beszédében vázolt intencióit: a história poétai költeményekkel való szaporítását. A szerzői szándék azonban nem lép túl a megfogalmazás, azaz a krónika műfajának szintjén. Másrészt elmarasztalhatja a 17. századi olvasói ízlést és az azt irányító barokk poétikákat. Az esztétikai szférát morálisként tételző és elsődleges szerepűnek tartó 19. századi olvasó ízlésítéletével állunk szembe a tanulmányok végén. A romantikus zsenikultusz alapelveit fegyverül használó szerzők ugyanis Gyöngyösi korából emelnek ki normatív értékkel bíró ellenpéldát: Zrínyi Miklós Szigeti veszedelmét. Így válik Zrínyi barokk műve a romantikus műalkotás eredeti, egyedi és megismételhetetlen szemléletében örökérvényűvé, mindenkor aktuálissá kompozíció, mitológia és jellemek szintjén egyaránt.

A kompozíciók másik fogyatékosága Gyöngyösi mindent megmagyarázni akaró szándéka. A reflexiókkal telített részek az olvasónak nemcsak a figyelmét terelik ugyanis el, de egyben az olvasó fantáziájára, „akár a matematikában, a fantázia étellel lüktető működésére” nem hagynak semmit. A fantáziát kiszűrni látszó kompozicionális eljárások folytán válik unalmas költővé Gyöngyösi és türelmetlen olvasóvá 19. századi értelmezője.

Az ideális/látszatvilág megteremtésében segédkező kitérők értékelésében tűnik ki a legkristályosabban a 19. századi szerzők látszat-való elutasításának miértje. Ennek értelmében Gyöngyösi *als ob* világának legfőbb hiányossága nem a

⁸⁴ „A reflexió iránt való előszeretete sokat leront ezek hatásából is. Evvel azonnal előáll, mihelyt hőse valamely criticus helyzetbe vagy olyan válóponthoz jut, hol előbbi tetteivel szakít vagy ellenkező cselekvésre hajlik; ilyenkor egész themaszerűleg bölcselkedik, mi annál felőtőbb, mert ez külön beillesztett részként jelenik meg.”

nehezen kihámozható összefüggésrendszerben, az alakok motivátlanságában rejlik, hanem abban, hogy ideális/látszatvilágában szem elől tévesztette a história igazságának mint a művészet tulajdonképpeni céljának az ábrázolását.

Utóhang

Olyan írás esetében, melynek szerzője korántsem számol be lezárt kutatásról és megkérdőjelezhetetlen érvényességű igazságkategóriákról, az összegzés megfogalmazása bizonyul a legnehezebb feladatnak. A lehetséges kérdésekre megfogalmazott lehetséges és részleges válaszok fényében összegzett 19. századi Gyöngyösi-recepcióról ha egyszólatos összefoglalót kellene írni, mondhatnánk, érdekes.

Érdekes, mert a Gyöngyös-recepcióból felsejlő 19. századi Gyöngyösi-művilág nem objektív, kontextustól függetlenül létező adottság, hanem a való és látszat (avagy a nyitottság és elrejtőző küzdelem?) játékerében megtörténő igazság. Igazsága a história világának, műben leképződő hőseinek, az irodalomtörténeti hagyomány egészének, a szerzők/olvasók esztétikai tapasztalat általi önmegértésének.

Érdekes, mert mozgásba hozza a senki földjének játékerében tételezett értelmezési horizontok feszültségét: látszat és való egymást tételező világának értelmezésbeli különbségeit. Az egymást kiegészítő és nem kizáró különbségek létoka az érdekes kategória különböző árnyalatainak a kidomborítása. A 19. századi szövegek útja a históriából kiindulva jut el a mű világához, s ennek igazságértékét a valóval történő megfeleltetéséből vonja le. A műben leképzett história valószínűsége a jellem indokoltságán áll vagy bukik. Így válnak Gyöngyösi *als ob* világának hősei valószínűtlen hőökké, quasi jellemekké.

„Gyöngyösi költeményét nem szabad szoros műfaji szabályok szerint megítélnünk. A különálló Zrínyiástól eltekintve, hiába keresünk már a XVII. századi irodalmunkban művészi szerkezettel, jól megfestett egyéni jellemezzel dicsekvő, szabatos, hosszabb költői alkotást. Ilyet Gyöngyösi sem teremtett; de el kell ismernünk, hogy költői előadásában, gyönyörű leírásaiban és a szerelem rajzolásában poéta volt, akinek a magyar költészet hálával tartozik, hogy fenntartotta számára Széchy Máriát”⁸⁵.

DEMETER ZSUZSA

Kulcsszók: Gyöngyösi István, értelmezések, recepciótörténet

⁸⁵ Neuberger *i.m.* 19.

TENTATIVE DE INTERPRETARE ALE OPERELOR LUI ISTVÁN GYÖNGYÖSI

(Rezumat)

Analizele literare apărute în anualele liceelor din Ungaria secolului al 19-lea nu au reușit să fie recunoscute ca și texte canonizate ale istoriei literaturii maghiare, însă pot fi considerate, incontestabil, elemente de bază ale procesului de interpretare al operei lui István Gyöngyösi. Lucrarea își propune ca scop o mai bună cunoaștere a textelor critice din sec. al 19-lea, texte care realizează o punte simbolică între secolul editării poemelor gyöngyösiene și secolul al 20-lea, epoca unor recanonizări în literatura maghiară. Pornind de la afirmația conform căreia receptarea operelor lui István Gyöngyösi este negativă pe tot parcursul secolului al 19-lea, autoarea arată că, între opinia criticilor și istoricilor literari recunoscuți (cu o percepție depreciativă) și cea a profesorilor de liceu, autori ale acestor analize literare (având păreri apreciative), se remarcă o diferență sensibilă.

Cuvinte cheie: István Gyöngyösi, interpretări, istoria receptării

ATTEMPTS OF INTERPRETATION OF THE WORK OF ISTVÁN GYÖNGYÖSI

(Abstract)

The literary analyses published in the yearbooks of 19th century Hungarian high schools have failed to be recognized as canonized texts of the history of Hungarian literature; they might be considered, though, as basic elements for the interpretation of the work of István Gyöngyösi. The present study has its goal set on a better insight into the critical texts of the 19th century. The reception of Gyöngyösi's works has been negative throughout the 19th century but, as the author shows, there is a slight discrepancy between the opinions of critics and acknowledged literary historians (having a depreciative perception) and those of the high school teachers', authors of the literary analyses, with a positive point of view to show.

Keywords: István Gyöngyösi, interpretation, history of reception

EGY KEVÉSSÉ ISMERT SZÓTÁR A XIX. SZÁZAD ELEJÉRŐL:
A BUDAI LEXIKON *

Az 1825-ös évben két jelentős szótár jelent meg a Magyar Királyi Egyetemi Nyomda kiadásában: Anton Bernolák négy nyelvű szótára, a *Lexicon Slavicum (Slowár Slowenski – Česko-Latinsko-Nemecko-Uherski seu Lexicon Slavicum, Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum)*. Auctore Antonio Bernolák, Nobili Pannonio Szlaniczensi. Budae Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae. 1825), valamint a főként Samuil Micu Klein és Petru Maior nevéhez fűződő, szintén négy nyelvű szótár, az ún. *Budai Lexikon (Lexicon Budense) (Lesicon românescu-latinescu-ungurescu-nemțescu, care de mai mulți autori în cursul a treizeci și mai multor ani s-au lucrat seu Lexicon Valachico-Latino-Hungarico-Germanicum* quod ad pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est. Budae Typis et Sumtibus Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae. 1825). A címlapok hasonlóságán kívül egyéb közös vonása is van a két munkának: mindkettő a főnyelv (szlovák, illetve a román) egységesítésére, kodifikálására, az európai kultúráramlatba való beillesztésre, a nyelvek elfogadtatására törekszik.

A korszak általános jellemzője a nemzetek öntudatának ébredése, a nemzeti kultúra megeremtésére való törekvés, a nemzeti nyelven írt művek népszerűsítése és számának növelése, esetenként magának a nemzeti nyelvnek a körvonalazása, újítása, rendszerezése. Fokozottan volt ez érvényes az Osztrák-magyar monarchia államainak népeire, ide tartozván mind a magyar (többséginek tekinthető), mind pedig a román és a szlovák népesség is. Így például a 19. század elejéig a kútfők és az irodalmak nem beszélnek egységes szlovák nemzetről, csak egyes vidékek szlovákságáról tudnak, akik nem egységes nemzeti szempont szerint gondolkodnak és cselekszenek¹. Nem lehetett össz-szlovákságról beszélni olyan értelemben, mint a magyarságról, a kizárólag a magyar államhoz tartozó szlovákoknak – pl. a szerbektől vagy a románoktól eltérően – nem volt határon túli külföldi hátvédjük, de még vagyonos és művelt diaszpórájuk sem². Az irodalomban is sok helyütt példázott szlovák-magyar nyelvi harcok, az akár anekdotikusan is dokumentált

*A tanulmány megírását a „Lexiconul de la Buda (1825). Ediție emendată și prelucrată electronic pentru consultare on-line. Cod proiect: PN-II-RU-TE-2011-3-0170” című projekt támogatta.

¹Vö. Vájlók Sándor, *A szlovák önállóság kezdetei*. In: Magyar Szemle 1940: 12.

²<http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/Kiss/3.htm>

nemzeti feszültségek³ viszont egyre inkább megerősítették a szlovákságot, és az addigi szétszórt nyelvi csoportok, nyelvjárások az egységre kezdenek törekedni. Bernolák indította el a XVIII. század végén a szlovák öntudat felébresztését, fejlődését az irodalmi nyelv megerősítésével⁴. A Bernolák által kodifikált szlovák irodalmi nyelv kompromisszumos jellegű volt⁵, főleg a katolikusok által beszélt nyugat-szlovák nyelvjárássra építette fel, elfogadása nem volt minden akadémiai konfliktustól mentes. Az irodalmi nyelv kodifikálásának tekinthető tehát a nyugat- és középszlovák alakok párhuzamos használata⁶, ezt a gyakorlatot rögzíti Bernolák hatkötetes szótára, az 1825-ben megjelent *Slowár Slowenski*.

Hasonló megfontolásból kezdődött el a XVIII. század végén a Budai Lexikonként⁷ ismert négynyelvű román szótár előkészítése is.

Az első román nyelvű munkák erdélyi nyomdákban láttak napvilágot⁸: Nagyszeben (1544), Brassó (1561, 1563, 1581), Szászváros (1582) stb. voltak az elsők, a havasalföldi, illetve moldvai nyomdák csak később, a XVII. század közepétől nyomtattak román nyelven: Govora (1637, 1640), Câmpulung (1642), Iași (1643, 1646), Târgoviște (1650, 1651, 1652), majd Bukarest (1678, 1680) stb.

A román nemzet kialakulása a reformkor idején ment végbe; a sikeres nemzetépítés egyik eleme – sőt, feltétele – volt a közös nemzeti múlt megtalálása. A románság részévé kívánt válni a Közép-Kelet-Európára jellemző nemesi típusú társadalomnak. Amennyiben személyekhez kívánjuk kötni a románság nemzet-tudatának fejlődését, nem kerülhetjük meg az Erdélyi Iskola három fő képviselőjét: Samuil Micu, Petru Maior és Georghe Șincai kezdték el a román nyelv megújítását⁹. A cirill helyett a latin betűs ábécére való áttérést szorgalmazták, és bár a kezdetekben az új típusú írásmód elfogadása nehézségekbe ütközött, a 19. század közepére már Havasalföldön is használatba került. A románok tehát egyrészt megszabadulva az idegen szláv nyelvtől, másrészt a középkori román nyelvű irodalom hiányában és ennek örökségével nem terhelve, alapjában véve szabadon kezdhették építeni irodalmi nyelvüket a helyi nyelvjárások alapján¹⁰. A római eredetet kutatva foglalkoztak a történelemmel; a nyelvújítási szándék is a latin eredet gondolatából származott.

³Ld. például Mikszáth regényeinek tót vonatkozásait.

⁴Vájlok uo.

⁵<http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/Kiss/3.htm>

⁶Zsilák Mária, *A szlovák nyelv*. szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/documents/szlovaknyelv.pdf

⁷Online kiadás: <http://www.bcueluj.ro/lexiconuldelabuda>

⁸A román nyelvű kiadványok nyomdahelyek szerinti csoportosítására ld. Király Péter, *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulmányai – 1777–1848*. Nyíregyháza, 2003.

⁹A román nyelvű cirill szövegek latin betűs átírására Sincai készített egy tervezetet (Király *i.m.* 467)

¹⁰Király Péter *i.m.* 456

A budai Királyi Egyetemi Nyomdában az első román ábécé 1797-ben jelenik meg, latin betűs nyomtatással; a nyomda román kiadványai egyébiránt sokáig kétféle ábécével: cirillel és latinnal jelentették meg román nyelvű kiadványaikat, a latin betűs munkák pedig kétféle, magyar illetve román alapú helyesírással jelentek meg. Az egyik forrás szerint az Egyetemi nyomdában 278 román nyelvű kiadvány jelent meg 1777 és 1848 között, ezeknek legnagyobb része cirillbetűs¹¹. Más címjegyzék szerint¹² 1805 és 1877 között 87 cím jelent meg román nyelven; 1861-ig csak cirill betűs kiadványokat sorol fel. A latin betűket használó román nyelvű kiadványok csak 1870-től jelennek meg ebben a jegyzékben. Ugyanebben az időben jelent meg két latin nyelvű, román vonatkozású munka is: 1805-ben Sinkay, Georgius de Eadem nyelvtudományi munkája, az *Elementa linguae dacoromanae, sive valachicae*, majd 1825-ben a *Lexicon Valachico-Latino-Hungarico-Germanicum*.

A szótár előkészületei 30 évnél is több időt vettek igénybe (*care de mai mulți autori în cursul a treizeci și mai multor ani s-au lucrat*); az Egyetemi Nyomda 1806-ban adott hírt a készülő négy nyelvű román szótárról, és akkor kezdte meg az előfizetők toborzását. Az előfizetés 6 forintba került, ez nyomdai ívenként hat krajcárt jelent¹³. A nyomdai előkészületek menetéről sokat már sajnos nem lehet tudni, így például nem sikerült kideríteni, hogy végül is hány előfizetőt tudtak toborozni a három évtizednyi munkamenet alatt, sem azt, hogy hány példányban jelent meg végül a szótár. Annyit igen, hogy például Georgius Angyal 35 példányt igényelt, ezért 3 jutalompéldányban részesült a sok előfizetőért. A bisztrai Basilius Aaron 11 példányra gyűjtött előfizetőket. Demetrius Papp 1814 október 20-án küldte be a megrendelő levelét 18 példányra (ezért kapott egy tiszteletpéldányt), 90 forint értékben. Néhány további konkrét név és példány: Teodor Dragos görög katolikus esperes 25 előfizetőt toborzott; Fogarasy Benedek Balázsfalváról – 16 előfizetőt; Istrate néptanító – 7 előfizetőt szerzett; Mathias Markovits 50 példányt igényelt (50 exemplaria desiderat); 1–1 példányról tudunk (nyilván személyes használatra) Andreas Krausz (Medgyes), Friedrich August Herfurth, Cseresnyés András esetében. 12 példányt készült küldeni a Kiadó Samuil Vulcannak ajándékol, és további 10 példányt Kolosinak. 1822 januárjáig 6 ív, februárra pedig már hét ív volt készen¹⁴. Az 1825-ben kiadott *Lexicon Budense* volt az Egyetemi Nyomda legnagyobb és egyben legjelentősebb vállalkozása, amelynek előfizetési felhívását a nyomda nemcsak az erdélyi területeken, hanem szinte valamennyi magyarországi vármegyében terjesztette, s a megjelenése iránt érdeklődők táborában nemcsak magyarországi románok, hanem

¹¹Király Péter *uo.*

¹²Baloghy István, *A magyar Királyi egyetemi nyomda termékeinek czimjegyzéke*. 1882.

¹³MOL 47028 fasc.

¹⁴Veress Endre, *A Budai Egyetemi Nyomda...* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982.

más nemzetiségek is voltak – állapítja meg Domokos Sámuel¹⁵. A Budai Lexikon szerkesztése körülményeinek leírását legteljesebben Gáldi László átfogó művében találhatjuk meg¹⁶. A szótár alapjául Samuil Micu-Klein kiadatlanul maradt munkája tekinthető (ezt a művet Gáldi bocsátotta közre idézett munkájában). Elsősorban, állapítja meg Gáldi, a címszavak végleges elrendezése, a szók egyes jelentésárnyalatainak megállapítása s a megfelelő példamondatok kiválogatása a Kolosi keze alatt alakult ki, ő gondozta az anyagot 1814-ben bekövetkezett haláláig. Ezután Vulcan püspök Kornélit bízta meg a szótár további szerkesztésével, de aztán az ő munkássága is megszakadt. Petru Maior 1819-ben véleményezte a kiadásra szánt művet, és meglehetősen szigorúan ítélkezett a munka jelenlegi állapota felett: rosszalotta, hogy a kézirat nem volt átnézve (a szerző halála miatt), a helyesírást következetlennek tartotta, hasonlóképpen a grammatikai-morfológiai jelölésekkel sem értett teljes mértékben egyet¹⁷. Véleménye szerint ugyanakkor a szótár anyaga túl sok tájnyelvi elemet tartalmazott, közöttük hungarizmusokat is; ezeknek egy része nem is került be a szótár végső formájába, másik része pedig ugyan bekerült, de etimológiájukat Maior a latin nyelvből eredeztette¹⁸. A továbbiakban, Petru Maior 1821-ben bekövetkezett halála után, Ioan Theodorovici és Alexandru Theodori vették kezükbe a szótár sorsát, és azt Maior szellemében végül be is fejezték.

A szótár egyik legnagyobb teljesítménye, hogy a latinizáló helyesírás mellett feltünteti a cirill betűs román szöveget is (ld. a Párbeszédet, valamint a címszavak szerkesztési módját).

A szótár szerkezetileg három nagy részre tagolódik. Az Egyetemi Nyomda előszavát Constantin Diaconovici Loga írta¹⁹ (Typographia Regia Budensis. Lectori benevolo Salutem! – Crâiesca Tipografie din Buda. Benevoitiului Cetitoriu sanitate!), ezt követi a rövid szöveg, amely közli, hogy a szótár a Magyar Királyi Egyetemi Nyomda betűivel és költségén jelent meg Budán, 1825-ben.

Az első nagy szerkezeti egység Petru Maior latin nyelvű, úttörő munkáját közli a román nyelvről: *Ortographia Romana, sive Latino-Valachica, una cum clavi, qua penetralia originationis vocum reserantur*. Ez 6 fejezetben tárgyalja a román nyelv kialakulását, a román nyelv hangállományát (magán- és mássalhangzókat, többeshangzókat), a kiejtés hangsúlyát, a szótagolást.

¹⁵ Domokos Sámuel, *Magyar-román irodalmi kapcsolatok*. 95.

¹⁶ Gáldi László, *Samuelis Klein: Dictionarium Valachico-Latinum*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1944.

¹⁷ Gáldi *i.m.* 267

¹⁸ Domokos Sámuel, *Activitatea lui Samuil Micu, Gheorghe Sincai și Petru Maior la Tipografia din Buda pe baza documentelor necunoscute*. In: Péter Király, *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777 – 1848*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. 293–9.

¹⁹ Domokos Sámuel, *Magyar-román irodalmi kapcsolatok*. 95.

A második nagyobb szerkezeti egység (*Dialogu pentru inceputul linbei română între Nepotu și Unchiu*) egy képzeletbeli párbeszéd a nagybácsi és az unokaöcs között a román nyelv kialakulásáról. Ez a szöveg mind latin, mind pedig cirill betűs román nyelven megjelenik.

Az *Extractus* (az írásjelekkel ellátott hangok kiejtésére ad útmutatást) után következik a szótár törzsanyaga. A szótár címszavainak az általános felépítése a következő: Címszó (latin írásjelekkel), nyelvtani-morfológiai információk, címszó (cirill írásjelekkel); latin – magyar – (gót betűs) német megfelelő, példaanyag; etimológiai utalások.

A szótétek szerkezeti felépítése eltérő annak függvényében, hogy miképpen van meghatározva a szó maga. A definíció lehet utalásszerű [Cântătoriu, *f. tóre, pl. tori, f. tóre.V. Cântaretiu.*]; latin, magyar és (gót betűs) német megfelelőkkel definiált [Acrișoru, *f. șoră, pl ri, f. re, adj:acidulus, subacidus* : savanyocska : säuerlich, ein wenig sauer.*Gall: aigrer –ette.*]; román szinoníma vagy parafrázis által meghatározott jelentés, ezt követi a latin – magyar – német megfelelő [Dumerescu, *rire, ritu. verb. act. 1) inbländzescu* : *domo, cicuro, coërceo* : meg szelidíteni : bändigen, bezähmen, zahm machen. **2)** *umilescu, cucerescu* : *humilio, submitto* : meg alázni : demüthigen; â Lat. *domo, as.*]. Ez közelíti meg talán leginkább egy mai többnyelvű szótár felépítését²⁰.

A szótár magyar nyelvű anyaga

A Budai Lexikon magyar részének helyesírása meglehetősen ingadozó; feltételezhetően követi a korabeli erdélyi magyar kiejtési normáit. A hangok jelölése viszonylag egységesnek mondható, a gyakran előforduló **o**-zás, illetve **a**-zás valószínűleg nyelvjárási hatásra utal (pl. *roboszszony, tulajdonság, gyapjos, alkmatlonkodni valakinek; háromlott; megatzélozni, atzéllal edzeni de atzélas, öszsze volt fogadzva* 'fogódzva' stb.). Találtam példát olyan esetre is, hogy ugyanaz a magyar szó három különböző szócikkben háromféleképpen van leírva: *kalanya* (câpiță), *kalangya* (clae), *kalangja széna* (ploscoană). Az 'össze' igekötő szintén három külön írásképpel van jelölve: *öszsze* (4-szer fordul elő, csak a szótár első részében: *öszsze ütni, öszsze törni*, és két esetben *öszsze vinni*), *összve* (24 esetben, mindegyik előfordulás a szótár első, az igekötőket külön író részében található: *összve tsatolni, öszzve enyvezni, öszzve zúzni, öszzve aludtni, öszzve törni* stb.), *öszve* (133 előfordulás, részben egyben, részben külön írva: *öszve gyűlni, öszve nyomni, öszvefogni, öszve társalkodás, öszveszámláló, öszverántzosodni* stb.). Más példa egy szónak a különböző helyzetekben való eltérő, minden szabályszerűség nélkül való lejegyzésére a 'víz' szó esete: *áló víz*,

²⁰ Aldea, Maria: *Câteva observații asupra definițiilor în „Lexiconul de la Buda (1825)”*. www.upm.ro/facultati_departamente/.../ALDEA.pdf

tavult víz, vízáradat, víz állás, vízzel vívő árok, vizes, vizes korsó, vízé válni, vízi torma, vízi bőrök, vízibalha, vízikigyó, Prut vize, Sziret vize. Hasonló az 'asszony' szóé is, ebben az esetben megfigyelhető a hosszú 'ssz' következtlen jelölése is: *aszszony, aszszonyi ember, aszszonyi állat, aszssony személy, ifju aszszony, sógor asszony, aszszonyka, aszszonyatska, roboszzony, rab (fogoly) aszszony, oláaszszony, Magyar aszszony, Német Aszszony, Vitéz aszszony.* Valószínűleg nyomdai hiba következtében kerültek be a szótár magyar anyagába a következő példák: *bontó fűsé* ('fésű' helyett), *Szebni szék* ('szebeni' helyett), *vénidős* ('vén, idős' helyett), *víz úrók* ('vízárok' helyett), *aszssony személy, elfeljtekeznli* ('elfelejtkezni'). A szótárban lejegyzett igekötős szavak írása tapasztalatom szerint eltér a szótár első és második felében: az első részben (A-tól H-ig) többnyire külön írva találhatók az igekötős igék (*meg itasodni, öszszve törni, el inteni, le beszélni, fel nyitani, fel-ébredni, el válni, ki fonni, öszve tapadni* és számtalan más példa); a szótár további részében (I–Z) is előfordulnak ugyan különírt igekötős igék, azonban sokkal kisebb számban: *felbuzdítani, megkinálni, öszvekötni, felöltözni, megtejesedni, kiszárasztani, megereszteni, megveszni, kihirdetés, elfelejteni* stb.

A szótár nyelvi anyaga természetesen az előkészítés korának valóságát rögzíti több szinten is. A feldolgozott anyagból eddig a földrajzi elnevezéseket, a népneveket, a családi kapcsolatokat, valamint a foglalkozásokat rendszereztem. A tanulmányban közzétett anyag a Budai Lexikon szócikkeinek román és magyar megfelelőire alapoz (a latin és a német szóanyaggal nem foglalkoztam). A következőkben bemutatott anyag minden esetben először a román szócikket közli, ezután következik a magyar megfelelő.

A földrajzi egységek közül a következőket találtam a Budai Lexikonban: országok (39), országrészek megnevezései (9), városok (42), folyók (12) és tengerek (7); nem szerepelnek a szótárban a kontinensek, a hegyek és egyéb földrajzi egységek megnevezései.

Országnevek

Anglia : *nume prorpiu a une țără, séu ținutu : Angoly ország*

Arabia : *csak hivatkozásban: Cafea o semântă de un arbore ce crește în Arabia cea fericită la răsărit*

Ardélú : *Erdély Ország*

Boemia, o țeară în Împărăția Austriei : *Csehország*

Bulgaria : *Bolgár ország*

Francia, Țeara Frâncească : *Frantzia ország*

Ghermania, Țără nemțescă : *Német Ország*

Hollandia : *Hollandia*

India : *csak hivatkozásban: Cacao o poamă sau un frupt mic de India asemenea mandulei;*

Cafea o semântă de un arbore ce crește în Arabia cea fericită la răsărit și în India;

Halap sau ialap sau jalapă o rădicină ce se aduce din India

Împărăția Austriei : —

Moldova : *Moldva vagy Moldova*; am fost la Moldova : *Moldovában voltam*
 Morva, o țeară : *Morvaország*
 Moscovia : *Muszkaország*
 Rusia, Împărăția Rusească, Împărăția Muscăcească, Țeara Muscăcească : *Oroszország*
 Șvaițu : *Svajtz Ország*
 Țeara Armenească, de unde au venit armenii : *Örményország*
 Țeara Burcușească : *Burkus ország*
 Țăra grecescă : *görög ország*
 Țăra horvătescă, Croația : *Horváth Ország*
 Țeara jidovescă : *zsidó ország*
 Țeara Leșească, Țeara Polăcească : *Lengyelország*
 Țăra muscăcească : *Muszka Ország*
 Țăra Românească : Valachia, Olachia : *Oláh Ország*
 Țeară Săsească *Szakszonია*
 Țără sərbescă : *Rátz Ország*
 Țără svăbească : *Sváb Ország*
 Țără tălienescă : *olasz ország*
 Țără tătarească : *Tatár ország*
 Țeară Toțească : *Tótország*
 Țăra turcescă : *Török Ország*
 Țăra Ungurască : *Magyar Ország*
 Valachia Transalpina

Országrészek megnevezései

Bănat : o parte a Țărei Ungurească : *Banatus* (Șineag subst. köből – în Bănat; Strâmbă subst. adecă ban: în Bănat, însemnează 15 crăițari ötgarasos)
 Bărsa : unu Țînutu în Ardealu : *Bortzaság*
 Crișu 2) așîe se nomescă Comitatul Zarandului în Ardèlu : *Comitatus Zarandiensis*; Crișean *körösi, körös melléki*; – sau *Zarandiensis* : *zárándbeli*; a-timp (în Criș), adecă într-alt an, în anul viitoriu : *jövő esztendőben*; să am fost eu acolo, i. e. de am fost eu. Se află ziceri ca aceste în cărți vechi românești și în idiotismul crișenilor : ha én ott voltam
 dincolo de Dunăre : *trans danubium* : *túl a' dunán*
 Maramurășu : *Marmaros, Máramoros*
 Terra Fogaras (csak latinul, román és magyar megfelelő nélkül, kiegészítő szövegben)
 dincolo de Dunăre : *trans Danubium* : *túl a Dunán* (Transdanubianorum, Transdanubianos);
 Valachia Transalpina, Daciae transalpinae (csak jegyzetben szereplő megnevezés, román és magyar megfelelő nélkül; *Havasalföldre* vonatkozik)

Városnevek

Abrudu – un oraș în Ardeal : *Abrudbánya*. abrudean : *abrudbányai*.
 Aiudu – un oraș în Ardeal : *Nagy Enyed*
 Baia de criș – un oraș în Ardeal : *Körösbánya*
 Baia mare – un oraș în Țăra ungurească : *Nagy-Bánya*
 Beciu – Cetatea què împărătească a Austriei : *Béts*

- Belgradu – nume propriu a unor orașe: 1) în Ardeal: a) dedemult: Julia, Alba-Julia: *Gyula-Fejérvár* b) aqum: Alba-Carolina: *Fejérvár, Károly-Fejérvár* 2) în Serbia: *Nándor-Fejérvár, Belgrád*; am venitu pre la Bălgradu : *Fejérvár felé, vagy Fejérvárt keresztül jöttem* (Pre la 3)
- Bistritiu – un oraș in Ardeal : *Besztertze*
- Blașu – un oraș in Ardaal, unde è Residdentia Episcopului unitu : *Balásfalva*
- Brașov – o cetate in Ardelu : *Brassó*; Brașovènu – omu din Brașov : *brasso*
- Buda – o cetate in Ungaria, quare au fostu oarecându, Residentia Crailor Ungariei : *Buda*; mă ducu la Buda, la Posonu : *Budara, Posonba megyek* (În 2); am ședutu, locuit la Vienna, la Buda, la Clusu : *Bétsbe, Budán, Kolosvárrat laktam* (La I/2/b)
- Clușu – o cetate ân Ardélu dedemultu : *kolosvár*; cându cade tírgul Clușului? *mikor esik Kolosvárat a' sokadalom, a' vásár?* (Cadu I/8); am scris carți la Clusu, la Sibiu : *leveleket irtam Kolosvárra, Szebenbe* (La I/1/b); am ședutu, locuit la Vienna, la Buda, la Clusu : *Bétsbe, Budán, Kolosvárrat laktam* (La I/2/b); pre la Cluju : *Kolosvárfelé* (Pre la 2); Clujean, f. -nă *kolosvári*
- Constantinopolu : *konstánczinápoly*
- Deva – un oraș in Ardeal : *Déva*
- Dobroținu : *Debretzen*
- Florentini cacabus pronunciant hahabus (*Firenze*)
- Hinedóra – un oraș, în ardéliu : *Vajda Hunyad*
- Medièșu – o citate in Ardélu : *Megyes*
- Odorheiu : de demult : Utidava, Utidana. acum : Udvarhelyinum : *Udvarhely*
- Oșorhéiu – un oraș in Ardeal : de demult : Praetoria Augusta. acum : Maros - Vosarhelyinum : *Maros Vásárhely*
- Oradia mare : *Nagy Várad*
- Orăștie – un oraș in Ardal : *Szászváros*
- Paris – Mitropolia Galiei : *Paris város a' frantzia Országban*; din Paris : *párisi*
- Peșta, Peștu – un oras în Țera Ungurésca : *Pest*
- Petroburg Mitropolia Împărății Rusești : *Pétervára (Muszkaországban)*
- Petrovaradinum – în Șlavia : *Pétervárad*
- [Poson]: au datu cătră Posonu – *Po'son felé vette az útját* (Dau III/2); mă ducu la Buda, la Posonu : *Budara, Posonba megyek* (În 2)
- Réghin – un oraș in Ardal : *Régen*
- Roma : *Roma városa*; din (dela) Roma : *Romai*; Roman subst. *Romai*; Roman sau râmlean, f. -nă adj. *római*; Râmlenește, românește adv. *róma[i]ul*; Râmlenesc, f. -nească sau românesc. adj. *római*; ce are în sâne șapte dealuri (p. e., Roma) *héthegvű*
- Saba o cetate: a) în Arabia cea fericită unde se face timâie; apoi, b) în Arabia cea deșeartă. c) în Etiopia. d) lângă Marea Roșie : *Szába városa*
- Sebeșu – o Cetate Săsescă în Ardélu : Sebesium : *Szász Sebes*
- Seghedinu – *Szeged*. o cetate liberă crăiească in Ungaria
- Sibiiu : *Szeben*; Sibian : Szebeni; am ajunsu însăratu în Sibiu : estve érkeztem Szebenbe (Ajungu II/1); au apucatu cătră Sibiiu : *Szeben felé vette az uttyát* (Apucu II/5) zăbovescu în Sibiu : Szebenbe mulatok (În 2); am scris carți la Clusu, la Sibiu : *leveleket irtam Kolosvárra, Szebenbe* (La I/1/b); Sibian, f. -nă : *szebeni*
- Șighișoara – un oraș săsesc în Ardeal : *Segesvár*

Timișoara – o cetate în Bănatu, de demultu Zurobara aquum Temisvarinum: *Temesvár, Tömösvár*

Tiusu – un Oraș in Ardeal : *Tövis*

Timișoara V. Temișoara

Turda – un Oraș in Ardeal, oarecându Salina : *Tórda*

Țerigradu : V. Constantinopolu

Veneția : *Velentze*

[Vienna] : am ședutu, locuit la Vienna, la Buda, la Clusu : *Bétsbe, Budán, Kolosvárrat laktam* (La I/2/b)

Zlagna – un oraș in Ardeal : *Zalathna*

A felsorolt városok közül 3 szerepel kettős elnevezéssel (Bécs: Beciu, Vienna; Temesvár: Temișoara, Timișoara; Konstantinápoly: Constantinopolu, Țerigrad). 24 erdélyi, máramarosi, Körös-vidéki, bánáti stb. településnév szerepel a szótárban (Abrudbánya, Balázsfalva, Beszterce, Brassó, Déva, Fejérvár, Gyula-Fejérvár, Kolozsvár, Körösbánya, Marosvásárhely, Medgyes, Nagybánya, Nagyenyed, Nagyvárad, Régen, Segesvár, Szászváros, Szeben, Temesvár, Torda, Tövis, Udvarhely, Vajdahunyad, [Zalathna]). Fellelhető továbbá 6 monarchia-beli településnév (Bécs, Buda, Pest, Pozsony, Debrecen, Szeged); a többi településnév európai nagyvárosokat jelöl (Párizs, Róma, Velence, Konstantinápoly, Pétervárad, Belgrád). Érdekes módon egyetlen havasalföldi vagy moldvai település neve sem szerepel a szótár névanyagában.

Folyónevek

Arieșu – o apă curătoare în Ardeal : *Aranyos vize*

Crișu – o apă : *Körös*

Dunăre – dela Belgradu sârbescu în giosu : Ister : *duna*; trecu preste Dunăre : *által megyek a' Dunán*; quăt de afundă Dunărea : *be mély a' Duna*; Vienna cade lângă dunăre *Béts Duna mellett fekszik*; Istru – i.e. dunăre dela Bălgradul sârbescu în josu : *Duna*

Murășu – o apă curghătoare în Ardeal : *Maros* ; ședu preste Murășu : *a' Maroson túl lakom*; Murășul, i. e. înghiață

Oltu - o apă curghătoare în Ardeal : *Olt' vize*

Prutu - o apă curghătoare, unu rîu în Moldova : *Prut vize*

Siretu - o apă curghătoare în Țara Românească și Moldova : *Sziret vize*

Someșu - o apă curghătoare : *Szamás*

Stréiu – unu riuu in Ardealu : *Sztrigy vize Erdélyben*

Târnăvă – dóo ape cu aquesta nume în Ardélú : *Kükülő*

Tigrulu – unu rîu în Asia

Tisă - unu rîu în țara Ungurască : *Tisza*

A felsorolt folyók közül a Duna két néven is szerepel (Duna, Ister); az erdélyi (az Olt ugyan átfolyik Havasalföldön, de egyéb odavaló folyó nincs megnevezve), a birodalom-beli illetve a szomszédos Moldvában feltalálható folyókon kívül (Prut, Szeret) mindössze egyetlen idegen folyó van megnevezve, a Tigris.

Tengerek

Maré a toată lumea – *egész világ tengere*
 Mare adriei – *Velentzei, vagy Adriai tenger*
 Mare négra – *fekete tenger*
 Maré roșie – *veres tenger*
 Maré caspie – *Sztizithiai tenger*
 Maré Némțescă – *Német tenger*
 Mare Tiveriadului – *a' hólt enyves tenger*

A szótár anyagában 8 népre, nemzetiségre, 7 nyelvvel kapcsolatos fogalmat (amely magára a nyelvre, illetőleg a nyelv tiszta, explicit használatára vonatkozik), valamint 32 különböző népre, nemzetiségre vonatkozó megnevezést (néhány esetben többféle népmegnevezéssel) találtam. Ezek a következők:

Nép, nemzet, nyelv és nyelvhasználat

Limbă 3) adecă popor *nemzet, nép*; – p. e., limbă păgână *pogány nemzet*
 Nație, națion *nemzet, nép*; podoaba nații : *dísze a nemzetnek*
 Niam, neam 1) i. e. națion, norod *nép, nemzet*
 Norod 1) i. e. niam, nație *nép, nemzet*; 2) cel mai din jos sau partea cea mai proastă a oamenilor *köznép*
 Popor 1) i. e. niam, norod *nemzet, nép*
 Porodiță vițea, seminție *nemzetség, pereputty*
 Ungurime *magyarság, magyar nemzet*
 Viță 2) adecă neam, familie *nemzetség, familia*
 Limbă a căruiva neam, adecă limbă *nyelv, szó*; – p. e., vorba ungurească *magyar nyelv*
 Limbă adecă vorba sau graiul cu carele să osebește un neam de cătră altul *nyelvszó*; – p. e., limba lătinească *deák nyelv*
 Rătund adv. 2) i. e. chiar, oblu, verde, românește *kereken, magyarán, egyenesen*
 Limpede adv. 2) adecă chiar, verde, apriat, românește *tisztán, világosan, magyarán*
 întorc cevă pre românie *oláh nyelvre fordítok valamit*
 Verde II. adv. chiar, apriat, limpede, românește *világosan, kereken, magyarán*; – p. e., ți-am spus verde *magyarán megmondottam néked*
 Răspicat adv. *világosan, magyarán*
 Spun cuiva ceva în gură b) apriat, verde, limpede, chiar *világosan, nyilván, magyarán*

Népnemek

Anglicesc adj. din Anglia *angol módon*; Anglu subst. om din Anglia *angol*; Anglia subst. nume propriu a unei țeară sau ținut *Angolország*
 Arap subst. 1) din Aravia *arabiai* 2) din Etiopia, adecă harap *szerecsen*; Hărap sau arap sau arab subst. – om din Arabia *arabiai ember*; Hărapă sau arapă muire din Arabia *arabiai asszony*
 Ardelenesc, f. -ească adj. *erdélyi*; Ardelean adj. *erdélyi, erdélyországi*; Ardeal subst. *Erdélyország* (Etym. a civitate Ardiș sau Argiș, vel forte a Lat. ardelio, i. e. homo inquietus, quia Daci semper inquieti, et infidi fuerunt, teste Tacito.)

- Armenește adv. *örményül*; Armenia subst. Țeara Armenească, de unde au venit armenii *Örményország*; Armean subst. *örmény*
- Boemia subst. o țeară în Împărăția Austriei *Csehország*; Boem subst. om din Boemia *cseh*; Boemesc adj. *cseh*
- Bulgărește adv. *bolgáru*; Bulgar subst. o gintă *bolgár*; Bulgaria subst. *Bulgaria*; Bulgăresc adj. *bolgár*
- Burcușește adv. *kurkusal [burkusul]* ; Burcușesc adj. *burkusi*; – Țeara Burcușească *Burkusország*; Burcuș subst. *burkus*
- Elinește adv. *görögül*; Elinesc adj. *görög*; Elinie subst. *görög nyelv*; Elin subst. *görög*; Grecește adv. *görögül*; Grecesc adj. *görög*; – Țeara Grecească *Görögország*; Grecie subst. *görögség, görög nyelv*; – pre grecie adv. *görögül*; Grec subst. *görög*; Grecoaică sau grecoiță *görögné*
- Evreește adv. *zsidóul*; Evreiesc adj. *zsidó*; Evreu subst. *zsidó*; Jidovesc adj. *zsidó*; – Țeara Jidovească *Zsidóország*; Jidovește adv. *zsidóul*; Jidov subst. *zsidó*; Jidovoaică *zsidóné*
- Frâncă subst. *francia asszony*; Frâncește adv. *franciául, francul*; Frâncesc adj. *francia*; – p. e., Țeara Frâncească *Franciaország*; Franța subst. *Franciaország*; Frâncie subst. *francia nyelv*; Frânc subst. *francia*; Sfăreanț subst. *franc, francia nyavalya*
- Ghermania subst. *Németország*; Marea Nemțescă *Német-tenger*; Nemțesc adj. *német*; – Țeara Nemțescă *Németország*; Nemțește adv. *németül*; Nemție subst. *német nyelv*; – pre nemție *németül, német nyelven*; Niamț subst. *német*; Nemțoaie, nemțoaică *német asszony*
- Horvâtește croaticește, cră[i]atește adv. *horvátul*; Horvătesc, croaticesc adj. – p. e., Țeara Horvătească *Horvátország*; Horvatu subst. *horvát*; Ban subst. așa se chiamă cel mai mare preste Croația *bán*
- Leah, f. -hă; leș, polon subst. *lengyel*; Leșește adv. *lengyelül*; Leșesc adj. *lengyel* – p. e., Țeara Leșească *Lengyelország*; Leăș lengyel, Leșoaică *lengyel asszony*; Polacă subst. *lengyel asszony*; Polăcește adv. *lengyelül*; Polăcesc adj. *lengyeli* – p. e., Țeara Polăcească *Lengyelország*; Polac subst. *lengyel*
- Mocan subst. *mokány, hegyilakos*
- Morva subst. o țeară *Morvaország*; – carele este din Morva *morvaországi*
- Moscovia subst. *Muszkaország*; Muscăcește adv. *muszkául*; Muscăcesc adj. *muszka*; – p. e., Țeara Muscăcească *Muszkaország*; Muscal subst. *muszka*; Rusește adv. *oroszul*; Rusesc adj. *orosz*; – p. e., Împărăția Rusească *Orosz Birodalom*; Rusia subst. *Oroszország*; Rus subst. a) de supt Împărăția Muscăcească *orosz* b) din Țeara Ungurească *orosz, rusznyák*; Ruscă, rusoaică f.
- Muntean subst. i. e. lăcuițoriu de munte *havasi lakos*
- Românește adv. 1) *oláhul* 2) chiar, verde, apriat, oblu *magyarán, világosan*; Românesc adj. Valachicus, Dacoromanus : *oláh*; – p. e., limba românească : lingua Valachica (Dacoromana) : *oláh nyelv*; – Țeara Românească : Valachia, Olachia : *Oláhország*; Românie subst. *oláh nyelv*; – pre românie *oláhul, oláh nyelven*; Român subst. *oláh*; – română *oláhné, olá[h] asszony*; Rumân subst. et deriv. român; Leu subst. în Țeara Românească, adecă un florint *forint*; Arminden subst. 2) pomu sau ramu cel verde, care-l pun românii înantea caselor în numita zi *egy leveles fa, vagy magasabb zöld ág, milyent az oláhok házok előtt tesznek májusnak első napján*; Călușeariu subst *kaluser nevű oláh táncos*; întorc cevă pre românie *oláh nyelvre fordítok valamit*; Țurcă subst. *egy karácsonyi álorca (maskara) az oláhoknál*

Sabinii subst. un popor vechiu în Italia care ș-au împreunat cu romanii și împreună au făcut Republica *szábinusok*

Săcuiu subst. *székely*

Săsește adv. *szászul*; Săsesc adj. *szász* — Țeară Săsească *Szakszonია*; Sas subst. *Szász*; Sască, Săsoaică *szászné*; Cibotă subst. *nagyszárú szász csizma*

Sârbeșc adj. – p. e., Țeară Sârbească *Rácország*; Sârb *rác*; Sârboaică f.

Slovac, Sloven subst. adecă tot *tót*; Slovenesc adj. *tót*; Slovenește adv. *tótul*; Tăut, Tăuțesc V. sloven, slovenesc; Tot subst. adecă sloven *tót*; Totoică f.; Toțește adv. *tótul*; Toțesc adj. *tót*; – Țeară Toțească *Tótország*

Șvab subst. *sváb*; Șvăbeșc adj. – Țeară Șvăbească *Svárország*

Tălian subst. *olasz*; Tălienește adv. *olaszul*; Tălienesc adj. *olasz*; – Țeara Tălienească *Olaszország*

Turcește adv. *törökül*; Turcesc adj. *török*; – Țeara Turcească *Törökország*; Turc subst. *török*; Turcoaică f.

Tătărește adv. *tatárul*; Tătăresc adj. *tatár*; – Țeara Tătărească *Tatárország*; Tătar subst. *tatár*

Țigănește adv. *cigányul*; Țigănesc adj. *cigány*; Țigănesc verb. act. 1) de la cineva ceva, adecă cer ca țiganu *zsarolni, kuncogni mint a cigányok* 2) mă țigănesc *cigánykodni*; Țigănie subst. *cigányság*; Țigănos adj. *alkalmatlan, kuncogó mint a cigány*; Țigan, f. - nă subst. *cigány*; Purde prunc de țigan subst. *purgyé, rajkó, cigánygyermek*

Ungurean adj. *magyarországi lakos*; Unguresc adj. *magyar*; – Țeara Ungurească *Magyarország*; Ungurește adv. *magyarul*; Ungurie subst. *magyar nyelv*; Ungurime subst. *magyarság, magyar nemzet*; Ungur subst. *magyar*; Unguroaică *magyar asszony*; își poartă pruncul ungurește (în veștminte ungurești) *magyar köntösbe[n] jártat[j]a a gyermekét*; Husariu subst. 1) călăraș unguresc, soldat călăreț *huszár, magyar lovaskatona*; vorba ungurească *magyar nyelv*

Összesen 145 családra, rokonsági kapcsolatokra, férfi és női szerepekre vonatkozó adatot találtam a Budai Lexikonban, ebből 49 fogalom vonatkozik a férfiakra, férfi családtagokra, férfias szerepekre, 59 a női megfelelőkre, 37 pedig a családi állapottal, családi élettel kapcsolatos tevékenységekre.

Férfi szerepek

Băiat prunc, copil *gyermek*

Bărbat 1) încât se desclinește cu speța de muiere 2) soț de căsătorie a căreiva muiere *férj, férje, vagy ura valamely asszonynak*

Bătălău carele împlă tare după muieri *fejérnépes, asszonyokat hajhászó ember*

Cadet tânăr de bună vițe, fecior de boeriu, care de bună voie se duce la miliță și învețe măiestriile militarești ca să poată fi ca un ostaș de folos patriei; tiron sau recrută care din bună voie iia arme și se deprinde în ostașie : *kadét*

Casnic domnu casei *házgazda, a ház gazdája*

Căpătat prunc căpătat, adecă aflat lângă garduri *talált gyermek*

Căpătătură *talált gyermek*

Cocon 1) prunc, fecioraș *gyermek, fiúgyermek, fiúcska* 2) domnișor *úrfi, nemes ifiú*

Copil et derivata. V. prunc etc.

Copilu de sufletu *fogadott gyermek*
 Cumnat – fratele muieri[i] *sógor*
 Cununătoriu 2) la căsătorie *eskető*
 Cuscru 1) un socru cu altu *két részről való ipa, vagy após* – 2) cumnat mai depărtat *sógorság* 3) târfariu *menyasszonykésérő*
 Făt fiu *gyermek, fiú*
 Fecior 1) fiu *fiúgyermek* 2) june, holteiu, tânăr *legény, ifjú*
 Fecioraş 1) cu aducerea aminte cătră părinți *fiacska* 2) pruncuț *ifiacska, fiúgyermek*
 Fiastru sau fiiastru *mostohafiú*
 Fiiu *fiú*
 Fin 1) din botez *keresztfiú* 2) din cununie.
 Frate dulce *testvérbáty[j]a, vagy ö[c]cse*
 Fratele mami[i] *anyám báty[j]a, vagy ö[c]cse*
 Holteiu june, junișean, celibiu, fecior neînsurat *ifjú, nőtelen legény*
 Însurat *házas, feleséges*
 June holteiu, holteriu, junișan *if[j]ú, vagy nőtelen legény*
 Moșiu 1) i. e. tata bătrân, tatăl tatii sau a mamei *nagyapa, vagy atya, öregapa, vagy atya* 2) orice moșneag *öreg, apó*
 Moșneag *öreg, apó, vénember, öregapó*
 Muierotcă *asszonyos, asszonyok után sürgölődő*
 Nănăș a) la botez *keresztapa, vagy keresztáti* b) la cununie, i. e. nun sau nunul mare *násznagy*
 Necăsătorit *nem házas, nőtelen, házasságtalan*
 Neînsurat *házasságtalan, nőtelen*
 Nepot unoka
 Nepoțel *unokácska*
 Nuntaș *lakadalmos, lakadalmi vendég*
 Pitic *pu[ly]a, törpe, lyükiember*
 Premenit, f. -tă; adj. carele au trecut la a doamnă căsătorie *kinek második felesége vagyon*
 Prunc 2) a căruiva om anumit, i. e. fiu sau fiică: aa) cu terminul de obște ori fie ficior, ori *feată gyermek, magzat* bb) înțelegând cu terminul hotărât fecior *fiúgyermek*
 Prunc de țiță *csecsemő, csecsszopó gyermek*
 Prunc lapădat *talált gyermek*
 Răpăosat, f. -tă; adj. halott, kimúlt, holt
 Strănepot *unokám fia*
 Străunchiu 1) adecă fratele strămoșului *ősmnek t[e]stvérbáty[j]a, vagy ö[c]cse*; 2) fratele strămoșii *ükömmnek testvérbáty[j]a, vagy ö[c]cse*
 Tată atya, apa, tاتی
 Terfariu *menyasszonykésérő*
 Unchiaș 1) despre părinți. V. unchiu. 2) despre moși: a) fratele moșului *nagyatyám báty[j]a* b) fratele moșii *nagyanyám báty[j]a* 3) cu acest cuvânt numim și pre alt om bătrân, precum și moș nro. 2) *apó, öreg*
 Unchiu 1) fratele tatii *atyám báty[j]a, vagy öc[c]se* 2) a mamei *atyám báty[j]a, vagy öc[c]se*
 Văduv *özvegyember*

Văr 1) din doi frați *atyám testvérbáty[j]ának fia* 2) din două sorori *anyám testvérnén[j]ének fia* 3) dintră un frate și o soră *atyám testvérnén[j]ének fia, vagy testvérbáty[j]ának*

Văr primariu a) din doi frați *atyám testvér báty[j]ának fia* b) din două sorori *anyám testvér nén[j]ének fia* c) dintră un frate și o soră *anyám testvérbáty[j]ának, vagy atyám testvér nén[j]ének fia*

Zăblău V. copilandru.

Női szerepek

Babă 2) fieșce muiere bătrână *vénasszony, vén bába* Not[a]. În unele părți a Țărei

Ungure[a]scă se întrebuițază cuvântu acest în loc de mamă

Băbârcă se zice în tip de batjocură muierilor celor trecute *vén szüle, agdada, zsana*

Betejită muiere *gyermekágyos*

Bună moașă, mamă bătrână *nagyanya, öreganya*

Căsătorită măritată *férjhez adott*

Cocoană 1) pruncă, fecioară, vergură *leány, szűz* 2) domnișoară *kisasszony*

Coconiță dim.

Coțofană 2) o muiere becisnică *gaz asszony*

Cumătră *komaasszony*

Cumnată – muierea fratelui meu : *fratria. – sora bărbatului ángy, sógorasszony*

Cuscă 1) două soacre întră sine *két részről való anyós* 2) o cumnată mai depărtată *ángy, sógorasszony*

Damnă 1) doamnă *úriasszony, dáma* 2) curvă. V. curcă.

Doamnă *asszony, úriasszony* – adecă stăpână *asszony*

Domnișoară *kisasszony*

Fată în păr, i. e. mare, de măritat *hajadon, férjhezadó, vagy-menő leány*

Fămeie 1) încât are firească osebire de cătră bărbat *asszony, asszonyi ember, asszonyi állat, asszonyszemély* 2) încât este soță de căsătorie a căruiva bărbat *feleség, házastárs*

Fecioară *szűz, szűzleány*

Fiastră sau fiiastră *mostohaleány*

Fiiică *leány*

Fiiicuță *leányka*

Fină *keresztleány*

Haită muiere sau femeia cu viață rea, muiere de rușine, haștură, țolină, spălătură, spintecătură, cătică, gudă, canali, curvă *ringyó, lotyó, szajha, kurva, feslett életű asszony*

Jupâneasă *asszony*

Lele *néne* Nota. în cântecele cele de dragoste însemnează acest cuvânt drăguță, ibovnică *szerető*

Leliță, lelișoară dim.

Logodnică *mátka*

Maică *anya*

Mamă *anya, mami*

Mamă bătrână *nagyanya, szépanya*

Măicuță dim. *anyácska*

Mamuță dim. *anyácska, anyóka, mami*

Mireasă *menyasszony*

Moașă i. e. bună, mamă bătrână *nagyanya, öreganya, szépanya*

Muiere 1) încât are firească osebire cu feliiul de cătră bărbat *asszony, asszonyi ember, asszonyi állat, asszony személy* 2) încât este soță de căsătorie a căruiva bărbat *feleség, házastárs*

Muierușă Muierușcă dim. 1) i. e. muiere mică *asszonyka, asszonyacska*

Mumă *anya*

Nănașă a) de botez *keresztanya* b) la cununie *násznagyasszony*

Nepoată *unokaleány* : – de frate : die Enkelin. – de soră : die Nichte, oder Niece.

Nevastă 1) i. e. muiere de curând măritată *menyecske* 2) i. e. muiere, încât se face aducere-aminte de bărbat *feleség*

Nevăstuță *egy kismenyecske*

Noră *meny*

Pitică *pu[ly]a asszony*

Posadnică 1) țiiitoare : *ágyas*. a Lat. proседа : o curvă de obște

Preacurvă *parázna asszony*

Pruncă 1) de vrăstă, nată, feată *leány, leányka* 2) a cărorva părinți, i. e. fiică *leányka, leánygyermek*

Pruncuță a) de vrăstă mică, fătuță, fătuță, copiliță *leányka, leánygyermekeske* b) a cărorva părinți, i. e. fiicuță *leányka*

Soara mami[i] *anyám nén[j]e*

Soră de e mai bătrână *néném*. – mai tinără *húgom, öcsém*

Soruță V. sorioară.

Soție – de căsătorie *házastárs, életpárja*

Stăpână în casă, preste șerbi *asszony, gazdasszony*

Strănepoată *unokám leánya*

Strămătușă 1) sora strămoșului *nagyapám apjának nén[j]e vagy húga* 2) sora strămoșii *üköm nén[j]e vagy húga*

Strămoașă *nagyapám vagy nagyanyám any[j]a, üköm*

Tătăișă 1) adecă cumnată, muiere[a] frate-meu : fratria. – sora bărbatului *ángy, sógorné, sógorasszony*

Țiiitoare 2) adecă posadnică *ágyos*

Văduvă *özvegyasszony*

Verișoară a) de la doi frați : soror patruelis b) din doaă sorori : consobrina : c) de la un frate și de la o soră : amitina : *atyám- vagy anyám testvére leánya*

Voatră *kerítőasszony*

Családdal kapcsolatos tevékenységek

Astruc verb. act. îngrop *temetni, eltemetni*

Astrucare 1) îngropare *temetés* 2) îngropăciune *temetés, halotti tisztesség*

Botejune 1) V. botezare. 2) oșteț de botez *keresztelő paszita*

Botez *keresztelés*; carte de botez *keresztelésről szóló bizonyáglevél*

Botezare *keresztelés*

Casă 3) familia unei casă *ház, háznép*

- Căsătoresc verb. I. act. pre cineva sau căreiva: 1) de obște înțelegând amândoaă părțile care se împreună *egybeadni, esketni* 2) deosebi înțelegând: a) numai bărbatu, adecă însor pre cineva *valakit megházásítani* b) numai feme[i]a, adecă mărit *férjhez adni*. II. rec. mă căsătoresc 1) înțelegând amândoaă părțile care se iiau laolaltă *öszvekelni* 2) deosebi înțelegând a) numai bărbatu, adecă mă însor *házasodni, házosalni, megházasodni* b) feme[i]a, adecă mă mărit *férjhez menni*
- Căsătorie *házasság*
- Căseni pl. *háznép*
- Cocon se întrăbuițează în chip de titulă la fețe mai alese, precum la domni, boeri *úr*
- Cocoană chip de titulă la persoane mai alese, adecă doamnă *asszony, ifiúasszony*
- Comând ospăț de aducere aminte la mort *tor, halotti tor*
- Credință 5) prin carea se leagă mirii întră sine, adecă logodnă, încredințare *mátkaság, eljegyzés, kézfogás*
- Cumetrie *komaság*
- Cumnăție *sógorság*
- Cuscrie 1) întră doi socri sau doă soacre *két ipa- vagy anyós között való sógorság* 2) cumnăție mai depărtată *távolabbról való sógorság*
- Despart verb. 4) de cătră soțu cel de căsătorie prin judecată legiuită *elválni házastársától*
- Fămilie 1) nem, nemzetség, família 2) casnicii *família, háznép*
- Îmi iiau muiere *házasodni, feleséget venni*
- Încredințare 2) i. e. logodnă *mátkaság, kézfogás, eljegyzés*
- Încredințez verb. act. 3) vreo persoană spre căsătorie, i. e. logodesc *jegyezni, eljegyezni, mátkasítani* – mă încredințez cu careva *eljegyezni, kezet fogni, elmátkasítani, kézfogást tartani*
- Îngropăciune *temetés, temetség*
- Însor, 1) verb. act. pre altul, i. e. îi dau muiere *házásítani valakit* II. rec. mă însor *megházasodni*
- Logodesc verb. act. a) îmi logodesc vreo persoană spre căsătorie *jegyezni, eljegyezni, elmátkasítani* b) mă logodesc cu careava *mátkasodni, mátkaságra lépni, kézfogást tartani*
- Logodnă *házasságot előző kézfogás, mátkaság*
- Nănășesc verb. act. a) vreun prunc la botez *egy gyermeket keresztelésen tartani, valakinek keresztaty[j]a, any[j]a lenni* b) la cununie *násznagy lenni*
- Nebotezat, f. -tă adj. *kereszteletlen*
- Nuntă *menyegző, lakodalam*
- Nuntesc verb. act. *menyegzőt, lakadalmát tartani*
- Ospăț cel de la nuntă *menyegzői vendégség, lakodalom*
- Petreceanie carea o dăm oarecăriiva mort *halotti tisztesség*
- Pogrebanie i. e. îngropăciune *temetés, temetség*
- Pomeană i. e. comând, comândare, mâncarea carea se dă întru pomenirea mortului *tor, halotti tor*
- Primariu, adj. *első* I. Cale primare, adecă carea o face nevasta, cea de curând măritată, după nuntă cătră părinții săi dimpreună cu bărbatul *az új menyecskének urával egyetemben szülőihez tett első utozása a menyegző után*
- Prohod sau provod *temetés, halotti pompa vagy cerimóniák*
- Prohodesc verb. act. *a halotti cerimóniákat feltartani*

Prunc 1) încât este pentru vrâsta cea copilărească a) în pântecele maicei sale sau până când este la țâță prunc mic, infant, sugătoriu : infans. b) până la patrușprezece ani: băiat, nat, născut, cocon *gyermek* 2) a căruiva om anumit, i. e. fiu sau fiică: aa) cu terminul de obște ori fie ficior, ori feată *gyermek, magzat* bb) înțelegând cu terminul hotărât fecior *fiúgyermek*

Pruncie 1) i. e. vrâsta cea copilărească *gyerekség, gyermekkor*

A szótár törzsanyagának egyik legérdekesebb és leggazdagabb része a foglalkozásokra vonatkozó szókincs. Összesen 376 mesterségekre vonatkozó megnevezést találtam (ennek egy része a szócikkek belsejében jelenik meg), ez magában foglalja esetenként ugyanannak a fogalkozásnak több nevét is (pl. a tanítói hivatásnak románul több megnevezése is van: dascăl, îndireptătoriu, învățătoriu, meșter; hasonlóképpen az orvos, a gyógyító is több szócikkben van megnevezve : doctor, doftor, lecuitor, medic, tămăduitor, vindecător, vraci). A foglalkozások általános, betűrend szerinti listájának összeállítása után az egyes nagyobb szakterületekre vonatkozó fogalmakat külön rendszereztem. A három legnagyobb egység a tanulásra, oktatásra vonatkozó szókincs (47 oktatással, tanulással kapcsolatos fogalom), a közigazgatással, hivatalokkal kapcsolatos foglalkozások (75 fogalom), valamint a mesterségekre, iparágakra, kereskedői tevékenységre vonatkozó szókincs (159). Az alábbiakban a közigazgatásra, illetőleg az iparágakra vonatkozó anyagot tárom fel:

Közigazgatás, hivatalok

Bat bani *pénzt verni*

Birăire *bíróság*

Birăiță *bíróné*

Birău, jude *biro*

Boieriu de sfat *tanácsos, konsiliarius*

Bulgăr un diregătoriu de oraș *polgármester*

Cămărarari *kamarás*

Cămăraș 1) *kamarás* 3) la sare *Kamarispány*

Comisie 1) poruncă înaltă *rendelés, parancsolat, komisszio* 2) de cercare *tudakozó, vagy viz/sgálódó komisszió*

Consistorialu *konsistorialis bíró, vagy ítélő*

Dicimătoriu *dézmás, tizedes*

Dicimătoare f.

Diregătorie *tiszt, tisztség, hivatal*

Diregătoriu 1) poruncitoriu *tiszt, előljáró* 2) purtătoriu de grije, p. e., a căruiva bun *domnesc tiszte, tisztartója, gondviselője valamely jószágnek*

Domn de sfat *tanácsbéli*

Eparc *valamely tartománynak, megyének, vagy kerületnek tiszte, előljárója*

Execuție *exekúció*

Gornic *tisztség szolgálja, gornyik*

Hospodar *fejedelem*

Împărăteasă *cászárné*

Împărățesc, verb. act. *uralkodni, országlani, mint egy császár*

Împărat *császár*

Îndireptătoriu 1) i. e. rânduitoriu *igazgató, intéző*

Ispravnic 1) cui să încredințeze purtare[a] de grije a căruiva lucru *gondviselő, elintéző* 2) capitanul sau mai-marele caruiva ținut, mai în Țerile Românești *kapitánya egy kerületnek, vagy járásnak*

Jucuțel, jucuț *e[x]ekútor*

Jucuție *e[x]ekúció*

Jude *bíró*

Judeceasă f.

Județ 1) persoană judecătore, precum este judele, birăul, chinezul *bíró, ítélő* 2) i. e. judecată *ítélet, ítélőszék*

Lege 1) care este dată sau pusă de domni *törvény* – dătoriu sau punătoriu de lege *törvény szerző* – călcătoriu de lege *törvény szerző*

Logofăt 1) o vrednicie înaltă la curtea căruiva princip domnitoriu *der Kanzler*. 2) adecă scriitoriu *íródeák*

Luătoriu de samă 1) adecă chivernisitoriu, purtătoriu de grije *gondviselő* 2) adecă cercetătoriu *vi[z]sgáló, vi[z]sgálódó*

Magistrat *tanács*

Mazil *szolgálatból, hivatalból kiaggott vagy kitett*

Namesnic altiszt, helyettevaló – a căruiva protopop *viceesperest, alesperest, vagy esperestség notarius*

Notareșu *notárius*

Ocărnuire, povățuire *kormányozás, igazgatás*

Ocărnuitoriu, îndreptătoriu *kormányozó, igazgató*

Păharnic *pohárnok*

Părcălab 1) purtătoriu de grije, p. e., oarecare iosag domnesc *gondviselő, tisz* 2) i. e. temniceriu *tömlő tartó, porkoláb*

Pocovnic *külső rendtartásra ügyelő tisz*

Politic *politikus*

Postelnic o vrednicie de curte în Moldova *udvarnok*

Priveghitoriu *vigyázó, strázsáló, őrálló*

Procătăresc, verb. act. *prókátor lenni, p[r]ókátorkodni, perét folytatni valakinek*

Procătărie

Procătărit *prókátorság, prokurátorság*

Proccator avocat, procurator *pró[k]átor*

Procurator avocat *prókátor, prokurátor*

Prost colon, agricolă *paraszt*

Rob 1) rab 2) *fogoly, rab* 3) i. e. șerb, slugă *szolga*

Sătesc, adj. p. e., jude, birău sătesc *falusi bíró*

Scoț, 7) pre cineva din vreo dregătorie *valakit hivatalából kitenni* – din șerbire *szolgálatból elcsapni*

Serdariu o vrednicie în Țeara Românească *udvarnok, udvar hadnag[y]ja*

Sfat 2) i. e. adunarea acelor carii sfătuiesc despre ceva *tanács, szék; țin sfat tanácskozni;*

Casa Sfatului *tanácsház; domn de sfat tanácsbéli; boieriu de sfat tanácsos, konsiliarius*

Solgăbirău *szolgabíró*

Sol 1) a căruiva împărat, prințip *követ* 2) oricarele este trimis cu vreo veste, mandat, poruncă *követ*

Solesc verb. 1) *követséget viselni*

Solie *követség*

Solitoriu *közbenjáró*

Strângătoriu – de dare *adószedő*

Temniceriu *tömlőctartó, porkoláb*

Tetrarh *országnak négyet részé[d]bíró fejedelem*

Tist 1) adecă dregătoriu mai mare *tiszt, tisztviselő* 2) în vreun bun domnesc *tiszt, tiszttartó*

Tisturiță f.

Tistie *tiszt, tisztség, hivatal*

Trimis adecă sol *követ*

Țăran 1) adecă fiul sau lăcuioriul căriiva țeri *hazafi* 2) carele este dintru o țeară cu mine *földi*

Vardă *várda, őrzőház*

Vătav *vezér, fő* – la vreun boeriu, adecă dregătoriu *tiszt, ti[sz]t[t]artó, gondviselő*

Vechil *tel[is]es hatalommal felruházott képviselő, plenipotenciarius*

Mesterségek, foglalkozások

Acariu *tőcsináló*

Apotecariu *patikárius*

Arghisesc, verb. act. *cserzeni, csáválni*

Argintariu *ezüstműves*

Argintăriță f.

Babă 1) moașă care moșește pruncu *bába*

Baciu 1) la stâna ce de oi *sajtszűrő*

Băcan *fűszerszámos*

Barbieriu *borbély*

Bărdaș *ács*

Berariu m. *serfőző*

Berătiță f.

Blănariu *szőcs, szűcs*

Bocșeriu, cărbunariu *szénégető*

Bocșeriță f.

Boltaș negoțătoriu: a) mai mare *kereskedő, kolmár* b) mai mic *boltos, kis kereskedő*

Butnariu cădariu, legătoriu de buți *bodnár, pintér, kádár*

Cădariu maistor care face căzi, buți și alte vase de lemn, butnariu, făcătoriu și legătoriu de căzi și de buți *kádár, botnár, pintér*

Călțunariu *suster, cipőcsináló*

Cămăraș 2) schimbătoriu de aur *aranyváltó*

Căputare fejelés

Cărămidariu 1) carele face cărămizi *téglavető*

Cărbunariu *szénégető*

Cărbunăriță f.

Cârpaciu 1) fie la ce măiestrie *fódozó* 2) de călțaminte *varga, fódozóvarga*
 Cepariu *hagymakereskedő*
 Cesariu *órás, vagy órásmeister*
 Chindisitoriu cu mătasă *selyem hímvarró*
 Chirurghie *seborvasi tudomány*
 Cioplitoriu, carele cioplește: 1) lemn *faragó* 2) de icoane *képfaragó*
 Cioplitoriu de piatră *kőfaragó*
 Ciurariu *rostacsináló*
 Ciurăriță *f.*
 Clacă *többektől ingyen tett kézimunka*
 Croitoriu *szabó*
 Cofăriță *kufárné*
 Curălariu *szijgyártó*
 Cuțitariu *késcsináló*
 Dîreg *verb. act. 4) pei, adecă lucru bőreket cserzeni, kikészíteni*
 Doctor sau doftor, vraciu, tãmäduitoriu *orvos – de ochi szemorvos – de vite baromorvos*
 Doftoriță *f.*
 Doftoresc sau doftoresc, *verb. act. lecuiesc orvoslani, orvosolni*
 Fãgãdariu *fogadós, vendégfogadós*
 Fãuresc *verb. act. kovácsolni*
 Faur *vasműves, kovács*
 Ferariu, negoțãtoriu de fier *vasáros*
 Ferbãtoriu de rășină *szurokfőző (olvasztó)*
 Gãiinariu *tyúkász*
 Gãiinăriță *f.*
 Glãjeriu 1) făcãtoriu de glaje *üveges* 2) negoțãtoriu de glãji *üveges, üvegáros*
 Grãdinariu, *f. -riță; kertész*
 Hãrtiariu cel ce face hãrtie sau negoțãtorește cu hãrtie *papiroscsináló*
 Iagãr *i. e. vãnãtoriu vadász*
 Iconariu 1) *i. e. vãpsitoriu de icoane kãpíró, kãpfestő* 2) *i. e. vãnãtoriu de icoane kãpáros*
 Iconãriță *f.*
 Jemlariu *zsemlesütő*
 Jemlariță *f.*
 Lecuire *orvoslás*
 Lecuitoriu *orvos*
 Legãtoriu de cãrți *könyvkötő*
 Legãtoriu de vasã *V. butneariu.*
 Lemnariu *faáruló*
 Lucrez 5) pei *bőreket cserzeni, kikészíteni*
 Luminariu 1) adecã făcãtoriu de lumini *gyertyam[á]rtó, vagy öntő*
 Mãcelariu *mészáros*
 Mãiestru de sãcure, *i. e. bãrdaș ács*
 Mãnușeariu *kesztyűcsináló*
 Mãsariu *asztalos*
 Mãsurãtoriu-de-pãmãnt *földmérő, indzsellér*
 Medic *orvos, do[k]tor*

Merariu *mézzel bánó, vagy kereskedő*
 Meșter sau magistru, maistor *mester* b) de vreun lucru cu mânile *mesterember* – în vreun lucru mai măiestru c) meșter de toate *ezermeister*
 Morariu *molnár*
 Morăriță *f. molnárné*
 Negoțatoresc *verb. act. kereskedni, kalmárkodni*
 Negoțatorie *kereskedés*
 Negoțatoriu *kereskedő, kalmár*
 Negoțatoriță *kereskedőné*
 Negoțatoriu de ceapă *hagymakereskedő*
 Negoțatoriu de fier *vasáros*
 Negoțatoriu de lână *gyapjúval kereskedő*
 Negoțatoriu de mătasă *selyemáros*
 Negoțatoriu de pești *haláros*
 Negoțatoriu de petrii scumpe *drágakőáros, gyöngyáros, [j]ubilér*
 Negoțatoriu de porci *sertéshajtó, sertésekkel kereskedő*
 Ocărmuitoriu, îndreptătoriu corabiei *hajósmester, révész*
 Ocinic *molnárlegény*
 Olariu *fazékas*
 Olăriță *f.*
 Oleeriu *olajos*
 Opincariu *bocskoráros*
 Pălărieriu *kalapos*
 Pălărieriță *f.*
 Păleriu 2) *i. e. luătoriu de samă preste lucrători sau slujbași pallér*
 Papareț *boltoș, apró kereskedő*
 Pescariu 1) care prinde pești *halász*
 Pescăriță *f.*
 Petrariu 1) *i. e. tăietoriu de piatră kőv[á]gó* 2) *i. e. cioplitoriu de piatră kőfaragó* 3) *i. e. baie de piatră kőbánya*
 Pânzariu 1) țesătoriu de pânză *takács, vásznos* 2) negoțatoriu de pânză *vásznos, vászonnal kereskedő*
 Pânzăriță *f.*
 Păsărariu *madarász*
 Pețeriu *kutyapecér*
 Postăvariu *posztószövő, posztócsináló*
 Postăvăriță *f.*
 Poștameșter *postamester*
 Pușcaș, pușcătoriu 2) *i. e. carele face puște puskacsináló*
 Rotariu care face roate și cară *kerekes, kerek[gy]ártó*
 Rotăriță *f.*
 Săbăiesc, 1) croiesc *szabóskodni, szabómesterséget folytatni* 2) cârpocesc, cos *foltozni*
 Săbăire, Săbăit 1) croiire, croiit *szabómesterség* 2) cârpocire, cârpocit *foltozás*
 Săbău cuvânt numai în Ungaria întrebuintat, *i. e. croitoriu szabó*
 Săboaică *f.*
 Săbiariu spătariu, care face sabii *csiszár, kardcsiszár, kardcsináló*

Săbieriță *f.*
 Săcariu cel ce face sau poartă saci sau se negoțătorește cu saci *zsákhordozó, zsákkal járó, kereskedő*
 Săponariu *szappanas, szappanfőző*
 Săponăriță *f.*
 Schimbătoriu de aur *aranyváltó*
 Scobitoriu 1) carele cioplește în piatră, lemn etc. *faragó*
 Scoț 5) vreo carte în tipariu *könyvet kiadni, nyomtatni*
 Sfărnăresc *kereskedni, nyerekedni*
 Sfărnărit *ny[e]rekedés, kereskedés*
 Sfărnariu *kereskedő, nyerekedő, kupec*
 Spătariu 2) carele face spete de țasut *bordacsináló*
 Stupariu *méhész*
 Suci adecă blănariu, cojocariu *szőcs, szűcs*
 Șanțuiesc *sáncolni, sáncot csinálni – árkolni*
 Șăpătoriu de fântână *kútásó*
 Șofrănariu *sáfr[á]nyos, fűszerszámmal kereskedő*
 Șpețerie adecă apotecă *patika*
 Șpețeri adecă apotecariu *patikárius*
 Tăietoriu de lemne *favágó*
 Tăietoriu de piatră *kővágó*
 Tăietoriu sau negoțitoriu de piatră-acră *timsóvágó, vagy azzal kereskedő*
 Tăietoriu de sare *sóv[á]gó*
 Tălpariu pelariu, timariu *timár*
 Tămăduitoriu medic, doftor *orvos*
 Tâmplariu *képfaragó*
 Tescariu *sajtoló*
 Timariu *timár*
 Timăriță *f.*
 Tușeriu 1) orice negoțătoriu *kereskedő* 2) de boii, de vite *ökrökkel kereskedő*
 Țântariu *islogcsináló műves*
 Țesetoriu *szövő, takács*
 Țesătoare *f.*
 Țesătoriu de mătasă *selyemszövő*
 Ucenic 1) carele învață de la altul sau carte, seu și altă măiestrie *tanítvány* 2) la moară, *i. e. ocinic molnárlegény*
 Ungătoriu *kenő*
 Ungătoare *f. kenőné*
 Văsariu 1) carele face sau vinde orice vase *edénycsináló vagy áros* 2) carele face vase de lemn, *p. e., ciubere, donițe (cofe) faedényes, faedénycsináló*
 Vărariu *mészégető*
 Vânzătăriu de cărți *könyváros*
 Vindecătoriu *orvos, gyógyító*
 Vindecătură *gyógyítás, orvoslás*
 Vânătoriu *vadász*
 Vânzătoriu *carele vinde áruló, eladó*

Vânzătoare *f.*
 Zugrăvit *képiró mesterség*
 Zugrav *festő, képfestő*

A mesterségek, fogalkozásoknak 16,5 %-a nőkre vonatkozik; ennek kisebb része úgymond kifejezetten női tevékenység (babă-bába, găcitoare-jősnő, socăciță-szakácsné, spălătoare-mosóasszony), nagyobb része a férj mesterségének kiterjesztése a feleségre (pl. străjeriu-străjeriță-'strázsáné', săbău-săboaică-'szabóné', pânzariu-pânzariță-'vásznosné', iconariu-iconariță-'képfestőné', ciurar-ciurăriță-'rostacsínálóné', dascăl-dăscăliță-'tanítóné').

Előzetes összefoglalóként megállapítható, hogy a Budai Lexikon nagyrészt feltáratlan szóvilága²¹ még sok érdekességet rejt, a továbbiakban fogalomkörönként szándékozom feldolgozni a hihetetlenül gazdag anyagot.

VREMIR MÁRTA

Kulcsszók: Budai Lexikon, magyar szókincs, fogalomkörök, terminológiája

UN DICȚIONAR MAI PUȚIN CUNOSCUT DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI
 AL 19-LEA: LEXICONUL BUDAN

(Rezumat)

Lexiconul Budan, primul dicționar cvadrilingv al limbii române, a apărut în anul 1825, ca urmare a necesității de standardizare a limbii române, precum și a includerii ei în fluxul cultural european al perioadei respective. Lucrarea de față se concentrează pe lexicul maghiar din dicționar, având în vedere că acesta reflectă, în mod fidel, nu doar starea limbii române a perioadei de redactare ci și realitatea lingvistică referitoare la limba maghiară. Astfel, în lucrare, se prezintă câteva aspecte ale vocabularului maghiar: termeni geografici, noțiuni referitoare la limbi și națiuni, termeni de rudenie și alte relații familiale, denumiri ale ocupațiilor administrative, precum și termeni referitori la meșteșugurile practicate în perioada respectivă.

Cuvinte cheie: Lexicon Budan, vocabular maghiar, sfere de noțiuni, terminologie

²¹ Alexics György: *A „Lexicon Budense” érdekesebb magyar szavai*. In: Magyar Nyelvőr 17. 319–69, főként a román törzsanyagban fellelhető magyar kölcsönszavakkal foglalkozik. A magyar nyelv vonatkozásában nincs tudomásom a Budai lexikon szóanyagának teljesebb körű, fogalomkörökre kiterjedő nyelvi feldolgozásról.

A LESS KNOWN DICTIONARY FROM THE EARLY 19TH CENTURY:
LEXICON BUDENSE

(Abstract)

Lexicon Budense, the first quadrilingual dictionary of the Romanians, has appeared in 1825, as a necessity of language standardization, the need to include the Romanian language in the cultural context of 19th century Europe. The study has its focus on the Hungarian lexicon of the dictionary. The author presents geographical terms, concepts of language and nation, family terms, as well as terms of administration and workmanship.

Keywords: Lexicon Budense, Hungarian vocabulary, concept spheres, terminology

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SZABÉDI ÉS A SZÍNHÁZ

Szabédi László (1907–1959), költő-prózaíró-esztéta, irodalomtörténész, nyelvész, az ötvenes években a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem tanára. Neve egy ellentmondásos korszakban összeforrott a kolozsvári Babeş és a Bolyai egyetem erőszakos egyesítése elleni tiltakozással, melynek egyik áldozata lett. Sokoldalú munkásságának színháztörténeti fejezete külön szint képvisel gazdag életművében. Az alábbiakban színházhoz kötött munkásságának fennmaradó nyomaiba tekintünk be, valamint drámaírói műhelyét vizsgáljuk.

Szabédi László színházi munkássága két ízben is intézményi keretek között zajlott. Először, 1935–36-ban a kolozsvári Magyar Színház lektoraként dolgozott. A bírálatra benyújtott darabokat olvasta, véleményezte, feldolgozta, második alkalommal pedig a Kolozsvári Nemzeti Színház 1941–42-es színházi évadában hivatalosan kinevezett dramaturg. Életrajzi visszaemlékezéseiben nem ír az 1935–36-os lektori tevékenységéről, viszont hagyatékában nyoma van ennek.

Ha a fennmaradó leveleket faggatjuk, néhány drámaírással próbálkozó alkalmi szerző nevével találkozhatunk. Ilyen volt a segesvári Rác Andrásy Sándor, aki 1935. októberi és novemberi leveleiben érdeklődött *Árva Julcsa* c. háromfelvonásos népszínműjéről ill. *A vágyak szárnyán* c. színdarabjáról. Ez utóbbi ügyében fel is utazott Kolozsvárra:

„Végre kétnapos fáradtságos ostrom után Dr. Kádár igazgató úrral sikerült beszélnem... A legmeglepőbb az volt, hogy Kádár „A vágyak szárnyán” című színdarabról semmit sem tudott. A titkár is csak annyit, hogy a darab ugyan beérkezett, de nincs véleményezve. Amikor aztán hosszú keresgélés után a darab előkerült, kitűnt, hogy az mégis elég figyelmet érdemlő dramaturgiai véleménnyel lett a színházhoz Ön által betervezve, anélkül azonban, hogy azt a színház figyelembe vagy észrevette volna....

Amikor aztán Dr. Kádár elolvasta Szabédi [!] úr véleményét, a következő megjegyzést tette: Ez igazán szép és nem semmi, a darab jó kell hogy legyen. Szabédi [!] bírálatára nagyon sokat adok... Tessék az ő utasításai szerint darabját átírni, és azután ismét beszélünk még róla... Többet nem tárgyalhattunk az igazgatóval, mert rengeteg elfoglaltsága alatt elrohant az irodából ... A színház agilis és igazán udvarias főtitkára megnyugtatott, hogy amennyiben a darab Szabédi úr

által újból be lesz terjesztve, a színház mindent el fog követni, hogy az mielőbb színre kerüljön...”¹. Szőkefalvi Muzsnay Kálmán nyugalmazott tisztviselő anyagi helyzetének javítása érdekében négy színdarabot is küldött Szabédihoz, mint olyan íróhoz, „akinek rostáján a színdarabok sikeres eredménnyel átesnek”². Azonban sem Rác Andrásy, sem Szőkefalvi darabjai nem kerülnek a kolozsvári színpadra.

1941–42-es dramaturgi időszakából nemcsak ilyen jellegű levelek (S. Varga Zsuzsa, Szentgyörgyi H. Viktor darabjait illető kérések, ill. Táray Ferenc igazgató sürgető levelei, hogy hetenként tegyen munkájáról írásban jelentést tekintettel a türelmetlen szerzőkre³), hanem jó néhány Szabédi által kivonatolt színdarab konspektus és vélemény is fennmaradt. Maguk a művek nem maradtak fenn. A Szabédi által véleményezett darabok értékítéletét is követve nem jutottak színpadhoz, azonban jelzésértékűek egy olyan időszakból, amelyből nem támaszkodhatunk színházi levéltári aktákra. Kézírtos véleményeinek pusztán érzékeltetése végett idéznék egy néhányból: Jávor Pál: *Nyári vihar*. Egy vidám vakáció története. 3 felvonásban sok muzsikával. Olvasta Szabédi. Az ismertető után: „*Mulatságos operett, kissé túlságosan sematikus, de nem ügyetlen. Új ugyan semmi nincs benne, de ha zenéje megfelelő (mert versek és muzsika nincsenek mellékelve hozzá) – előadható. Úgy hiszem azonban, a Nemzeti Színház, ha már operettet mutat be, nem elégedhetik meg egy általános operett sablon szintjének a megütésével.*” Lényi Teréz *Az idegen leány* c. háromfelvonásos színművét is előadhatatlannak tartja: „*Papiros figurák, vértelen szertefolyó jellemei*”. Szenecsics R. Zeno *Csudabogár* tragikomédia 6 képben. Ford. Pappné Tarczay Gizella. Színre került a zágrábi Nemzeti Színházban 1939. ápr. 3-án. „*Nagyon ügyes darab. Nem az a lényeges, hogy van-e a valóságban olyan csudabogár, mint Tonkovics. Papjaink, lapjaink, iskoláink nem mind arra törekszenek-e, hogy Tonkovicsokat faragjanak belőlünk? Tonkovics olyan európai polgár, amilyen nincs, holott az európai civilizáció eszménye. Éppen abban van a darab komikuma, hogy amikor társadalmunk csak csodabogarakat lát benne; nem hiszi el, hogy ilyen ember egyáltalán van, vagy ha már letagadhatatlanul van, akkor nem hiszi el róla, hogy normális*”⁴.

¹ Rác Andrásy Sándor levele Szabédihoz. 1935. nov. 10. In: Bartha szerk. 2007: 211–212. Rác Andrásy Sándornak egy visszaemlékezése ismert, amelyben feleleveníti a fehéregyházi és segesvári Petőfi-ünnepeket, amelyeknek ő, a század elejétől fogva, kisgyermekként, majd felnőttként részese volt (Művelődés 1973/1).

² Szőkefalvi Muzsnay Kálmán levele Szabédi Lászlóhoz. Marosvásárhely, 1935. okt. 23., Szabédi Emlékház. Kolozsvár, Szabédi-hagyaték, Levelezés. 27/20b. 181.

³ L. Kovács Lászlóné levele Szabédi Lászlóhoz. [1942], Szentgyörgyi H. Viktor levele Szabédi Lászlóhoz [1942. júl. 26.]. Táray Ferenc levele Szabédi Lászlóhoz. Kolozsvár, 1941. dec. 22., 1942. jan. 5. In: Bartha szerk. 2007. 250–251; 255–257.

⁴ L. Szabédi László feljegyzései 1929-ből, dramaturgi korszakából véleményezések drámákról stb. Kézirat; Szabédi Emlékház. Kolozsvár, Szabédi hagyaték. 33/23a.

Számunkra azonban nem ezeknek a daraboknak a sorsa érdekes. Sokkal érdekfeszítőbb, az a kérdés, hogy hogyan is működik Szabédi drámai műhelye ekkoriban, milyen elvárásoknak kellene megfelelnie, hogy ő maga is színpadhoz jusson, s ezt milyen drámákkal ill. milyen elméleti megközelítésből véli megvalósíthatónak.

1935–36-os lektori munkáját megelőzően élénk drámaírói munkát fejtett ki, s igyekezett megírt darabjait színházakhoz, színházi ügynökségekhez elhelyezni. Nem a látszatra könnyebb utat választja, az itthoni bemutatás megpróbálásával, hanem az ekkoriban a drámaszerzők sikerének küszöbét jelentő budapesti Vígszínházhoz és a Bárdos Artúr igazgatása alatti Belvárosi színházhoz is eljuttatja drámáját, sőt alternatív színtársulat is érdeklődik darabja iránt.

Tekintsük át sorrendben.

Életében válságkorszakként⁵ megélt időszakát követően, 1932-ben felhagyva kereskedelmi pályájával elhatározza, hogy író lesz. Természetesen, az elhatározás és megvalósítása nem járt egyszerre. Amint életrajzi visszaemlékezésében írja: „*Ezt a megélést persze sokkal könnyebb volt elhatározni, mint meg is valósítani. 1932-ben otthagytam az aradi vállalatot (Halpert a gazdasági válságra való hivatkozással csökkenteni akarta fizetésemet, én felemeléséhez ragaszkodtam; semmiképpen sem tudtunk megegyezni), s ekkor elhatároztam, hogy író leszek, vagyis, hogy írószágból fogok megélni. Ezt a megélést persze sokkal könnyebb volt elhatározni, mint meg is valósítani. De eltengtem-lengtem valahogy. 1933-ban Szentimrei Jenő az Ellenzékhez hívott*”⁶.

Komolyan veendő 1932-es elhatározása, ami többek között a *Gróf és a rajongója* c. drámában materializálódik. Marton Sándor színpadi kiadó vállalatához beküldött szövege nem találkozik a kiadó elvárásaival, és ezért Marton előadásra alkalmatlannak ítéli 1932. szept. 30-i válaszlevelében⁷.

1934-ben Muharay Elemér (1901–1960) színész, rendező, dramaturg, népszínháték-szervező érdeklődik művei iránt egy Budapestről keltezett 1934. dec. 13-i levelezőlapon: „*Szívesen közlöm önnel, hogy hónapok óta elkészített legszűkebb műsorgetvbe is beállítottam, annyira érdekel a munkája. (nem ártana, ha*

⁵ 1929-31 kolozsvári Ferdinánd-Egyetem bölcsészettudományi karán és a kolozsvári unitárius teológiai akadémián folytatott tanulmányait 1929-ben megszakítja. Válságkorszaka, természetesen nem maradt nyomtalanul életművében, így ír erről: „*Ebben az időben hónapokon keresztül olyan kétségbeesett voltam, hogy reggelként egyenesen bosszankodva ébredtem, amiért új nap kezdődött. Félszeg szerelmi ügy tette teljessé a zűrzavart. És napról-napra vesztett csatát erkölcsi idealizmusom. Életemnek ezt a zavaros korszakát azzal zártam le, hogy elszegődtem Aradra, egy Halpert Sándor nevezetű üzletember „Transport și Comerț” nevezetű vállalatához tisztviselőnek. Ebből a korszakból valók azok a verseim, melyek Telehold című kötetemnek Nélkülem című ciklusában vannak.*” Bartha szerk. 2007. 30.

⁶ Szabédi László, *Pótlás Szabédi László önéletrajzához* (1950. okt. 1.) In. Bartha szerk. 2007: 30.

⁷ Marton Sándor Dr. levele Szabédi Lászlóhoz. Budapest, 1932, szept. 30. In: Bartha szerk. 2007: 199.

valami újat küldene. A Van egy témám és a Helikonban megjelent orosz tárgyú darabok⁸ között van a ma már járható út. Ha ilyesmi volna, kérem.) Az ügy mai állása nem a legrózsásabb, bár egy nap eldöntheti az ügyet, de ugyanúgy hónapok beletelhetnek. Én már megszoktam, közel három éve küzdök itt. Darabjával újból foglalkozok, és amint a komoly remény csak megcsillan, azonnal munkához látunk⁹.

A levelezőlapon olvasható műsorszám készítése a budapesti Új Thália alternatív színházi csoportosulás (célja a hivatásos színházak naturalista játéktílusával szemben a modern, stilizált stílus kialakítása volt) műsorszámára utalhat, aminek a szervezésébe Muharay tevékenyen részt vett 1934-ben. Az Új Tháliának játsszási engedélye nem volt, előadásait a Magyar, a Royal és a Kamara Színházban tartották. Szabédi Van egy témám c. darabjának előadásáról nem tudunk. Ezt a műfajilag *ars dramatica*-nak nevezett drámát Mózes Huba közölte¹⁰.

1934 szeptemberében *Férjem, az oroszánvadász* c. darabjának visszautasításáról kap hírt levélben Örkény Istvántól¹¹, aki komolyan eljár Szabédi drámájának ügyében: „a Belv. Színház a „Férjem, az oroszánvadász” c. vígjátékát soron kívül olvastatta el. Miután a lektorban, – Kürthy Pál – nem bíztam, Hermán direktort kértem meg a darab elolvasására, ami a napokban meg is történt. A válasz ugyanaz volt, mint amit a Vig lektora mondott: ugyanis, hogy a vígjátéki beállítás folytán Magyarországon elő nem adható. Ezt a kritikát, a viszonyokat ismerve, respektálni is kell; a helyzet az, hogy erdélyi miliőben csak irredenta darabot adnak elő, de azt még akkor is, ha az selejtesebb. (Pl. a múlt szezomban a Székely Mózes-féle „Térkép”, vagy az „Üzen a Hargita”, – mindkettő nagyon rossz volt. Utóbbinak pedig még sikere is volt!)

Úgy vélem, hogy itt az egyetlen színház, mely komolyan számba jöhet a darab bemutatásával kapcsolatban, az a Belvárosi, illetve a Bethlen téri is, de ott a darabnak egy másodpéldánya már hosszú idő óta hever, bizonyos kétes értékű ígéretekkel fűszerezve. Utóbbi ki kell várni, a Belvárosi pedig ezek után sajnos reménytelen. (Bár én már tavaly, a darab megérkezésekor megmondtam Sándor bátyjának, hogy a darab tendenciája a színidirektoroknak nem fog tetszeni, s a darab komikum a pesti közönségnek nem lesz ínyére, lévén itt egy uralkodó Hacsek-Sajós jellemkomikum és Fodor Lászlós helyzetkomikum az egyedül üdvözítő vígjátékstílus. Ennek ellenére még reménykedtem Herrman Richardban –

⁸ Az orosz tárgyú írása a *Pjotr Fedorovics* megjelent az *Erdélyi Helikonban*, 1934. 5.sz. 354–362.

⁹ Muharay levelét és színházi életútját összefoglalva l. Bartha szerk. 2007: 459–460.

¹⁰ L. Korunk 1969. 4. 586–595.

¹¹ A darab gépiratát az Örkény patikában dolgozó Sándor bátyjával juttatja el Örkény Istvánhoz Szabédi. Levelezésüket l. Bartha szerk. 2007. Kapcsolatokról: Kántor 1999: 197–203.

*sajnos, hiába. (Ezek után legjobbnak vélem, ha a darabot visszaadom öccsének, aki említette, hogy szüksége van rá. Kérem, diszponáljon tetszése szerint.)*¹²

A levélből már látszik, hogy egy nem szokványos darabról van szó. A Vígszínház trendjével szembe menő, mert főként a közönség kiszolgálásának kényszerétől hajtott műsorelképzelésbe nem fért bele a munka, de a Belvárosi Színház liberális gondolkodású, független színházeszményt képviselő, művész-színházat teremtő Bárdos Artúr s társa Hermán Richárd ügyvéd sem kockáztatott az ismeretlen erdélyi drámaszerző darabjáért.

Milyen elvárásoknak kellett volna e drámák megfeleljenek, hogy színpadhoz jussanak?

Örkény válaszevele elég érzékletesen megfogalmazza azt az egyedüli üdvözítő vígjáték receptet, ami sikerre vihet, s az erdélyi milióban zajló drámákat illető elvárásokat is igen expliciten megfogalmazza. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a normatív esztétikai elvárások mellett milyen erővel nehezedett a piaci normák szerint működő színházi iparra a közönség kiszolgálásának a kényszere, amennyiben ezt a korszakot általánosan is erős versenyfutás jellemezte, amely a sikerért folyt.

Nos, hogy mennyiben érzetek rá erre a szerzők, illetőleg mennyire kívánták az átlagos darabgyártás esztétikai-politikai elvei mentén megvalósítani művüket az nyilván intellektuális habitusuktól nagymértékben függött.

Szabédi említett drámáinak ismeretében elmondhatjuk, hogy egy tudatos a műfajt megújítani kívánó törekvés jellemezte drámáirói munkásságát. Korántsem nevezhető naivságnak azon próbálkozása, hogy valamelyik befolyásos pesti színház adja elő darabját.

Gajdó Tamás szerint minden magyar drámaíró ekkoriban arra törekedett, hogy műve a Vígszínházban kerüljön színre. A 20. század első felében ez a színház volt az olyan egyetlen intézmény, mely megfelelő szereposztásban mutatta be a színdarabokat, s hirdette is bemutatóit. Hírei előkelő helyen szerepeltek a *Magyar Színpad* c. műsorújságban, valamennyi napilapban. A darabokat vissza-utasító leveleikből jól látható viszont, hogy nem támogatták a magyar drámaírók kísérleteit. Füst Milán *IV. Henrik király* c. művét Jób Dániel igazgató a következő indoklással küldte vissza: „*megint nem e világból való munka. Remek tehetségével olyan darabot kellene írnia, ami előtt a polgári értelem nem áll értetlenül (1936. okt. 23.)*”¹³.

Szabédi *Férjem, az oroszánvadász*¹⁴ c. műve 1933-ban nagyváradi magyar polgárság világában játszódó tipikus bohózat. A magyar állampolgársága miatt

¹² Bartha szerk. 2007: 202.

¹³ Gajdó 2005: i. m.

¹⁴ A darab Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában *Férj, karrier* címmel szerepel. Sz.1023. *A művet* a Kolozsvári Állami Magyar Színház felolvasószínházi előadás keretében

kiutasítást rettegő furcsa neurotikus központi úriasszony szereplő, aki adminisztratív problémákra való hivatkozással magának fiatal férjet kíván szerezni, ill. ennek zavaros és tehetetlen barátai köré épül a szöveg. A szöveget közlő s értelmező György Péter így summáz „*Míg az első két felvonás a hagyományos vígjátéki sémát követte, a harmadik felvonás az abszurd komédia, a magától értetődő irracionális, a felbomlott Ego evidenciájának logikáját.*” Miközben folytatódik a vígjátéki masinéria, az egész mögül kimosódik a racionális polgári világ, megváltoznak az életkorok, kiismerhetetlenek lesznek szerepek, fikció és félreértés követi egymást¹⁵.

Az 1932-ben íródott és Marton Sándor által visszautasított *Gróf és a rajongója*¹⁶, egy bizarr szituációra épített rövid dráma: a versszerző gróf és a titkára irodalmi titkárnőt alkalmaznak pénzért, hogy a titkárnő őszinte rajongással beszéljen a grófnak alkotásairól, amit a gróf melleleg pocséknak tart. A szabadidő eltöltésének furcsa módja, a játékúzás agresszióval kezdődik. A sodrából kihozott gróf bántalmazza aktuális titkárnőjét, aki elragadtatással beszél egyik verséről. S igen hirtelen, ezzel meg is szűnik állása. Az újabb titkárnő jelölt leszegényedett „jobb úriasszony”, úgy kell feladatát teljesítenie, amint kiviláglik a cinikus titkár kétértelmű felvilágosítást szolgáló szavaiból, hogy a gróf ne jöjjön rá arra, hogy hivatalból lelkesedik. Az újonnan szerződő Glück Janka személyében nem mindennapi hölgyel találja szembe magát a titkár, s majd a gróf. Nemcsak szellemes, de rendkívülien céltudatos, s nem kevésbé cinikus.

Titkár: Én istenem! Egy nem közönséges pacczer! Hát mit gondol, majd fizetne magának, ha nem volna pacczer? Egy valóságos Néró!

Nő: Olyan kegyetlen?

Titkár: Olyan rossz verseket ír.

Nő: Nem tűröm, hogy ezen a hangon nyilatkozzék a grófomról. Elvégre mindnyájunknak vannak hibáink. Azok mellett a rossz versek mellett Néró egy kitűnő császár volt.

Titkár: Hogyne, egy antik Lenin.

Nő: Drágám, maga nem tanult történelmet.

Titkár: Én? Hát mindketten üldözték a keresztényeket.

Nő: Téved. Néró a zsidókat üldözte. Akkor azok voltak a keresztények. Rajongok Néróért. Ő egy antiszemita volt, egy modern szellem. Korunk hőse.

Titkár (hüledezve): S magát hívják Glücknek?

mutatta be 2013 novemberében. A Szabédi hagyatékában a dráma változatainak a következő címei szerepelnek: *Célravezető férj* vagy *Férjem, az oroszlánvadász* vagy *Férj – Karrier*. Szabédi Emlékház, Kolozsvár, 14/12a.

¹⁵ György 2013.

¹⁶ Gépiratát I. Szabédi Emlékház. Kolozsvár. Szabédi-hagyaték, Szabédi drámái. 14/12b.

Nő: Glücknek hívnak, de nem a nevemből élek meg, hanem a rajongásból.

Titkár: Lehet, hogy menni fog. Ha valakinek sikerülhet, magának sikerülni fog.

A végkifejlet a konvencionális egymásra találással végződik. A szellemes-sziporkázó titkárnő és a gróf párbeszéde után, amiben alaposan lerántja vizes epedőt a gróf tehetségéről, a gróf megkéri a kezét, de cserébe meg kell ígérje, hogy több pocsék versét nem olvassa fel neki. A remek lendülettel indított cselekmény s bizarr alapszituáció kortárs jelenben zajló cselekménye jól ötvözi a tipikus félreértésekre és a butaság kihasználására épülő bohózat eszközeit valami furcsa és indokolatlan örülettel, melyet a szereplők e sajátos játékszabály szerint magától értetődőnek tekintenek. Az abszurdoid vígjáték azonban hirtelen, sablonosan végződik, mintegy ellentmondva az addigi szöveg sajátos bizarr hangulati sodrásának. Ezt a témához és a mindennapi élet örültségéhez találó adekvát formanyelvet teremt meg a *Férjem, az oroszánvadás*zban.

A *Van egy témám*¹⁷ c. darab saját személyét s gondolatainak színházi szerepet találó, s azt színre vivő háromjelenetes komédia, amelyben a szerzőn felülkerekedő hőst végül magának a szerzőnek, tehát Szabédinak kell megölnie egy papírvágó késsel. A Szabédi dolgozószobájában (ahol a bútorok önmaguktól elmozdulnak, de sűgolyuk is van a közelben) zajló játékban a Prológus, Lebovics cipész (s ennek alakváltozata Lebovitzius ideggyógyász), Márton csillagász, felesége s a többi szereplő (Főinkvizitor, Bíboros bírák, Kötélhúzó–Fogdmegek, Egy vénasszony, Egy gyermek, E gyermek apja, Poéta, Hajóskapitány, Csőcselék) előre megírt szerep szerint beszélnek. Márton csillagász (aki „ugyanúgy van maszkírozva, mint Szabédi, csak viaszszerűbb”) teóriájának bizonyítékeként lehozza – konkrétan az ablakon keresztül behúzza a kötélhúzó segítségével – a holdat a földre. A Főinkvizitor és bírái azonban elméletének visszavonására kényszerítik, s arra, hogy a Holdat állítsa vissza helyére. Felesége külön kérésére ezt meg is teszi Márton, azonban rendkívül szenved az élete értelmét adó bizonyítékának megtagadásától. Az utolsó jelenetben a sűgolyukból kiugró Szabédi Márton csillagászt kéri számon, hogy a darabjából tragédia helyett komédiát csinált.

Márton: Az igazságomat kellett megmutatnom.

Szabédi: Szép kis helyzetet teremtett! Hát értse meg egyszer s mindenkorra, hogy a Holdtól két lépésnyire mégsem lehet azon vitázni, hogy lehozható-e a Hold vagy sem. Hiszen mindenki látja, hogy le van hozva. Teljesen agyonütötte a helyzet komolyságát. Mit gondol maga, bohóc az a Főinkvizitor?

Márton: Az a benyomásom. Miért vitat kézzel fogható képtelenséget?

Szabédi: Mi az, vitatkozni mer velem?

¹⁷ Gép és kéziratát l Szabédi-hagyaték. *Szabédi drámái*. 14/12c. Mózes Huba közlésében: Korunk 1969. 4. 586–595.

Márton: Én nem törődöm a Főinkvizitorral. Maga legjobban tudhatja, hogy nincs igaza neki, és hogy tényleg le lehet hozni...

Szabédi: Hát itten téved. Nem lehet!

Márton: De hiszen... az imént...

Szabédi: Az imént túllépett a megengedett határokon. Nem fog megisméltődni. Vegye tudomásul, és tartsa magát ahhoz, hogy nem lehet.

Az ars dramaticának nevezett darab olyan történetként értelmezendő, amely inkább példázza, mintsem ábrázolja a való fonákságát. A magától értetődő örület és agresszió mellett a magasztos cél, életeszmény téma triviálissá válik. Azonban véresen komolyan veendő a szerzői szándék, a tragédia megengedett határainak kiterjesztése, s egyben ennek böhözati elemként való visszájára fordítása. A megszokott sémák, régi formák expliciten megfogalmazott nyomasztó ereje önkritikával, cinizmussal társul.

Szabédi (jobbról balra és balról jobbra jár a szobában, mindig úgy fordul meg, hogy nem láthatja a közönséget): Micsoda téma! Végre egy zseniális ötlet! Egy igazi jelentős téma! Egy darab, ami pontosan azt mondja, amit mondani akarok. Igen, ezt megírom, most mindjárt megírom. Ah! Ez, ez én leszek egészen! Beszélni fog helyettem ez a darab. Meglátja végre a közönség, ki az a Szabédi! Lélek, élet kell a közönségnek, nem ócska trükkök (E pillanatban a bútorok igen lassan megindulnak). Azért gyűl össze, azért figyel, azért fizet, mert okulni akar. Hát én megmutatom!"

A reális és irreális mozzanatok furcsa adagolásából született mű sajátosan illeszkedik Szabédi intellektuális drámaesztétikájába, amelyben különféle stiláris és kulturális regiszterek keverednek, ahol a szöveg hirtelen új fordulatot véve, új mintázatot követ. A kivételes tudós/alkotó szenvedése a méltatlan körülmények között téma ugyanakkor a folyton kereső, mondanivalójának adekvát drámai formát kutató korabeli Szabédi létállapotáról is vall.

S amint a fenn említett színház-közelbe jutó befejezett színdarabok különeműsége, korabeli sorsa és *Az erdélyi dráma felé* c. tanulmánya is mutatja a 25–27 éves Szabédi komolyan töprengett a dráma, az erdélyi dráma sorsán. Ezért is ad kíméletlen diagnózist az erőteljes erdélyi drámaírás hiányáról, s ennek társadalmi okairól: „*nincs erdélyi közösség. Oldott kéve vagyunk. Széttartó erők sodrában fuldoklunk. Gondolat, amelynek egyikünk tapsol, másikat megrettent. Hangulat, melyben egyikünk otthonos, másikat idegen. Tétován egymás ellen élünk és egymás ellenére gyönyörködünk*”¹⁸. S noha a tanulmány szélesebb merítésű, s egy másik alkalommal érdemes részletesebben is kitérni rá, most szempontunkból a következő Szabédi recept a figyelemreméltó:

„Olyan darabot kell írni, amelyben ez a polgárság önmagára ismer. Nem a Színházi Élet mellékleteiből kell emberábrázolást tanulni. Az erdélyi polgárt kell

¹⁸ Szabédi 1935: 161.

*fülön fogni és felvinni a színpadra. Nem dicsérni. Nem ócsárolni. Csak elevenére tapintani*¹⁹. Természetesen innen is értelmezhető ez a korai Szabédi-féle drámai oeuvre, amely sokféle összetettségében kíván tükröt tartani a kolozsvári polgárnak, de mindezt nem az ipari termelés diktálta forma, ritmus és dramaturgia révén, hanem az ismert sablonokat felrúgó, a mondandóhoz új drámai formanyelvet kereső-teremtő alkotói módszer, habitus révén.

BARTHA KATALIN ÁGNES

Kulcsszók: Szabédi László, színház, háborúk közti időszak, Kolozsvári Magyar Nemzeti Színház

IRODALOM

- Bartha Katalin Ágnes (szerk.), *A Lázár utcától a Postakert utcáig*. Szabédi László naplófelfjegyzései (Diárium), önéletrajzai, válogatott levelezése. Előszó: Kántor Lajos, Korunk Komp-Press. Kolozsvár, 2007.
- Gajdó Tamás, *A Vígszínház*. In: Gajdó Tamás szerk: *Magyar színháztörténet*. 1920–1949. Magyar Könyvklub. 2005. 415–454.
- Kántor Lajos, *Szabédi és Örkény (Megszakadt párbeszéd)*. In: Kántor Lajos: *Erdélyi sorskerék. Szabédi László és a történelem*. Balassi Kiadó. Budapest, 1999. 197–203
- György Péter, *Nyolcvan évvel később*. Látó 2013/8–9. (<http://www.lato.ro/article.php/Nyolcvan-évvel-később/2683/>). Letöltés ideje: 2014. május 24.)
- Szabédi László, *Az erdélyi dráma felé*. Pásztortűz XXI (1935) 5–7. 160–162
- Szabédi László, *Van egy témám*. *Ars dramatica*. Mózes Huba s. a. r. Korunk 1969/4. 586–595.

¹⁹ Szabédi uo.

LÁSZLÓ SZABÉDI ȘI ACTIVITATEA LUI TEATRALĂ

(Rezumat)

Studiul tratează aspecte mai puțin cunoscute ale operei lui László Szabédi, și anume scrierile publicate și nepublicate ale scriitorului și intelectualului maghiar din Transilvania legate de teatru, respectiv atelierul său de scriere dramatică în anii 1930. Fiind angajat ca lector la Teatrul Național Maghiar din Cluj în perioada 1935–36, László Szabédi a recenzat și a corectat piesele înaintate către instituția teatrală pentru a fi puse pe scenă. Apoi, în sesiunea teatrală 1941–42 el a devenit dramaturg oficial al teatrului. În anii precedenți, el a scris mai multe piese de teatru pe care le-a și trimis către diferite instituții sau companii și agenții de teatru. Având scopul de a pune în lumină atelierul de scriere a lui Szabédi, studiul analizează atât piesele cât și abordările teoretice și metodologice sale privind condițiile și cerințele legate de punerea în scenă a acestora.

Cuvinte cheie: László Szabédi, teatru, perioada interbelică, Teatrul Național Maghiar din Cluj

LÁSZLÓ SZABÉDI AND HIS THEATRE WORKS

(Abstract)

By examining his theatrical writings (both published and unpublished) of the Hungarian intellectual and writer, as well as his drama writing workshop from the 1930's, the study deals with so far unknown aspects of his works. Employed first as a literary adviser at the Hungarian Theatre from Cluj, László Szabédi had been reviewing various plays submitted to the institution for staging purposes during 1935–36, then he became the official dramaturg of the theatre in the 1941–42 theatrical season. Previously, however, he had written many plays and sent these to various theatres and agencies. The study proposes to shed light on his drama writing workshop by analysing both his drama texts and theoretical background, methods related to meeting the contextual conditions and requirements for getting his plays on stage.

Keywords: László Szabédi, Hungarian drama, theatre, interwar period, Hungarian National Theatre, Cluj

AZ ADAPTÁCIÓ ÉS AZ ADAPTÁCIÓKRITIKA
IRODALMI VONATKOZÁSA A RECEPCIÓ TÖRTÉNETÉBEN
ÉS A KRITIKAI KIADÁSBAN

Jelen írás célja a Kolozsváron megjelent – és online felületen még mind a mai napig megjelenő – Filmtett című filmművészeti folyóirat vizsgálata, irodalomtörténeti jelentőségének tárgyalása. A lap szerkezetének, irodalomhoz kötődő viszonyának, illetve néhány adaptációelmélethez, adaptációkritikához kapcsolódó írásának vizsgálata némiképp távolabbra is mutathat, a konkrét periodika „határain” túlra. Egy irodalmi mű adaptációjának a konkrét műhöz való viszonya ugyanis a mai napig problematikus terület, amely további kutatásokat igényel.

A filmadaptációk kritikusaiknak, recenzorainak igencsak meg kellett küzdeniük azzal a már régi hagyományra visszanyúló és bizonyos írásokban még mind a mai napig felbukkanó szemléletmóddal, amely – akár burkoltan vagy nyíltan – a szöveg autoritását helyezi előtérbe. Ezzel egyidőben egyfajta értékelő, hierarchizáló álláspontot vesz fel, amiből az esetek túlnyomó többségében az következik, hogy egyfajta hitelességet, hűséget kér számon a tárgyalt filmadaptáción. A mérleg nyelve pedig mindig a szöveg felé billen, a film nem képes teljesíteni a hűségelv által felállított elvárásokat. Abszurd számonkérés ez, amely nem veszi figyelembe sem a mediális váltást, sem azt, hogy minden adaptáció tulajdonképpen egy rendezői interpretáció adaptációja. Tehát soha nem az irodalmi mű adaptálódik, hanem egyfajta szételemzés, átírás is történik, így nem csupán a mediális váltás tényét kell figyelembe vennünk.

A filmművészet több mint száz éves történetében csak az utóbbi két évtizedben érzékelhető a hűségelvre alapozó szemléletmód szélesebb spektrumú kritikája. Jól példázza ezt Pethő Ágnes megállapítása, amely egy merőben eltérő megközelítést feltételez: „Az irodalmi mű lenyomata mint szövegmint a »filmpergamenen« végső soron elviekben semmiben sem különbözik egyéb szövegmin-tázatoktól, intertextusoktól, amelyek nem jelentkeznek adaptációként, csupán háttérszöveggként. Egyetlen megkülönböztető jegyként talán azt emelhetjük ki, hogy egy adaptáció általában egy intertextust »használ« (amivel a teljes film kapcsolatban áll), de tulajdonképpen [...] még ez sem törvényszerű”¹.

¹ Pethő Ágnes, *Filmvásonra vetített irodalom Az adaptáció mint mediális fölülírás?* In: Uő: *Műzsák tükre: Az intermedialitás és az önreflexió poétikája a filmben*. Pro-Print. Csíkszereda, 2003. 108.

A Filmtett filmművészeti folyóirat 2000 júniusától 2008 januárjáig, közel nyolc éven keresztül jelent meg nyomtatott formában ritkábban kéthavi, de leginkább havi rendszerességgel. Film és irodalom kapcsolatáról több ízben közöltek cikkeket, tanulmányokat a nyomtatott számokban, de a periodika online felületre történő költöztetése után is rendszeresen jelentek meg írások az említett témában. Sőt 2003 februárjában egy egész rovatot szenteltek az adaptáció és irodalom kapcsolatát boncolgató tanulmányoknak *Film és irodalom. Átírás vagy dialógus* cím alatt. Az említett rovatban megjelent öt tanulmány közül három egy-egy konkrét adaptációról szól, viszont Dragon Zoltán, illetve Király Hajnal szélesebb perspektívában, mintegy teoretikusan foglalkozik film és irodalom kapcsolatával.

Dragon Zoltán film és irodalom kapcsolatának egy egészen újszerű, sajátos megközelítését emeli ki *Filmadaptáció: az irodalom és a film végtelen dialógusa* című tanulmányában. Anthony Minghella *Az angol beteg* című filmje, illetve Michael Ondaatje azonos című regénye kapcsán tárgyalja a már Jean Mitry és Balázs Béla által bevezetett csontváz-teóriát. Ez tulajdonképpen az irodalmi mű „lecsupaszítását” jelenti, ahol már értelmetlen szöveghúségről beszélni, hiszen a rendező csupán egy vázat használ fel, a húst és a bőrt már ő maga szolgáltatja. „Ha elfogadjuk a csontváz metafora relevanciáját, akkor azt mondhatjuk, hogy ez a harmadik »szöveg« tulajdonképpen egy szövegközi (intertextuális) tér pillanatnyi állapota, amely mind az irodalmi, mind pedig a filmi elemek koherenciáját biztosítja”². Rengeteg film esetében be kell látnunk ugyanis, hogy az irodalmi művet adaptáló rendezőnek távolról sem állt szándékában ehhez a délibábhöz igazodni. Dragon mintegy példaként említi meg az utóbbi húsz évben megjelenő filmtörténeti fogalmat, kategóriát, az ún. „up-daptation” műfaját.

Kiemelkedő példája ennek a jelenségnek Buz Luhrmann 1996-ban megjelent filmje, a *Romeo+Juliet*. Luhrmann sajátos módját választja az adaptációnak, a hűségelvre fittyet hányva helyezi át Shakespeare szereplőit a 21. századba. Sőt még egyet csavar a történeten azzal, hogy a film szövege egy percig sem tér a 16. századi drámáétól. Mindezek tükrében mit mondhatunk el irodalom és film kapcsolatáról? Hányféle kapcsolatrendszer állítható fel szöveg és mozgókép

² Dragon Zoltán, *Filmadaptáció: az irodalom és a film végtelen dialógusa*. Filmtett, 2003. IV-1. Kolozsvár.

között? Hogyan lehet ezeket differenciálni? Egy mű recepcióját hogyan befolyásolja a belőle készített adaptáció? Milyen viszonya van az adaptációnak és az adaptációkritikának az adott mű esetleges kritikai kiadásához?

A tárgyalt folyóirat, ha nem is ad egyértelmű választ ezekre a kérdésekre, valamivel mindenképp közelebb visz az említett kapcsolatrendszer feltérképezéséhez. A főként a 20. század második felében divó, hűségelvre alapozó kritikai megközelítést elveti a Filmtett, e helyett a Pethő Ágnes által kijelölt irányvonalat látszik következetesen érvényesíteni. A szerzők valóban a film intertextusaként kezelik a szöveget. Nem választják a könnyebbik utat, vagyis azt, hogy teljesen megfeleddkezzenek a film alapjául szolgáló szöveg tárgyalásáról. Viszonyba hozzák a szöveget a filmmel, párhuzamosan beszélnek mindkettőről, a nélkül, hogy felvennék a már említett hierarchizáló, értékelő pozíciót. Nevezhetjük ezt a szemléletmódot akár elméleti alapnak, kiindulópontnak is, amely végigköveti a periodika fennállásának 14 évét.

Nagy V. Gergő 2008 decemberében írt ismertetőjében érdekes jelenségnek lehetünk tanúi. A hűségelv kritikájának egy radikális változata, mintegy átfordítása fedezhető fel Márai Sándor *Eszter hagyatéka* című kisregényének adaptációjáról írott kritikája kapcsán. „A forgatókönyvet jegyző páros nemcsak a szerkezetet és a cselekményt hagyta érintetlenül, de megőrizte a regény veretes nyelvét is, és a dialógusokon csak imitt-amott változtattak egy keveset. Márai ízes mondatai azonban igencsak kimódoltnak tűnnek a filmvásznon. Ráadásul a három idősíkot (a visszaemlékezés, Lajos visszaérkezése és a régmúlt síkját) a főhős narrációja szíjazza össze, ami itt szintén suta megoldásnak hat, kivált, mert Eszter fecsegő narrátora olyannyira túlvezérelt, hogy az elbeszélést bántóan redundánssá teszi: sorra-rendre elmondja azt, ami amúgy is látható volt, vagy szánkba rágja, amin gondolkodni lenne érdemes”³.

Sipos József forgatókönyvírói, illetve rendezői koncepciója válik kritika tárgyává, most egy másik perspektívából. Nagy ugyanis pontosan azt rója fel neki, amit a múlt század kritikusai számon kértek egy-egy adaptáció kapcsán. A szöveghűség, a történetvezetés változatlansága itt már nem erény. A szerző ezzel a

³ Nagy V. Gergő, *Szöveghűség Márai-rajongóknak: DVD-n az Eszter hagyatéka*. 2008. <http://www.filmtett.ro/cikk/592/szoveghuseg-marai-rajongoknak-dvd-n-az-eszter-hagyateka>

gestussal egyszersemind visszaköveteli a filmművészet autoritását. A médiumváltás befolyásolja a befogadást és ehhez kell igazítani a mindenkori adaptációs szándékot is. Az első lépés pedig annak beismerése, hogy tulajdonképpen lehetetlen a szó szoros értelmében adaptálni egy könyvet. Még ha a rendező látszólag a lehető leghűbb formában szeretné vászonra vinni az adaptációt, akkor sem sikerülhet neki, hamvában elhalt vállalkozás ez. Ha pedig nem hagyjuk meg a filmnek, mint sajátos médiumnak az autoritását, akkor ugyanabba a csapdába eshetünk, mint Sipos, aki feláldozta filmjét a szöveghűség elsőbbségének, egy paradox és abszurd szemlélet oltárán.

Azt hiszem, hogy ebből a premisszából kell elsődlegesen kiindulnunk, ha irodalom és film kapcsolatáról beszélünk. Ugyanígy érvényes ez irodalom, kritikai kiadás, illetve a Filmtett és a hozzá hasonló periodikák esetében. A főbb problémák elsősorban az adaptációelmélet, mint viszonylag fiatal önálló kutatási terület még meg nem oldott elméleti bizonytalanságaiban, relatíve kidolgozatlan fogalmi apparátusában keresendők. Amíg az önálló autoritást kiharcolt filmművészet, és elsősorban az adaptációelmélet nem tud egyfajta (talán még távoli álomnak nevezhető) viszonylagos konszenzusra jutni az irodalommal való kapcsolatát illetően, addig meglehetősen ingoványos talajon járunk, amennyiben az irodalomhoz a film felől próbálunk közelíteni. Fokozottan érvényes ez a megállapítás, ha figyelembe vesszünk egy másik perspektívát is, mégpedig a rendezők, illetve a forgatókönyvírók szemszögéből tekintünk az adaptáció jelenségére.

Be kell látnunk ugyanis, hogy ugyanolyan délibábot hajszolunk, mint a hűségelv mellett kardoskodó kritikusok, amennyiben azt feltételezzük, hogy az adaptációról egységes és zárt rendszerként beszélhetünk. Nagyon nehéz általánosságban az adaptációról mondani valamit, hiszen a jelenségnek koronként, kultúránként, de leginkább a rendezőként óriási variációs lehetőségei vannak. Ebből a szempontból irodalom és film kapcsolata rengeteg szálon és számtalan módon, variánsban kapcsolódik össze. Ezen szálak kibogozására tett kísérletként pedig csak az utóbbi két évtizedben születtek jelentősebb tudományos kutatások.

Rengeteg szempontot kell figyelembe vennünk tehát akkor, amikor feltesszük a kérdést, hogy egy-egy irodalmi mű kritikai kiadásában van-e egyáltalán létjogosultsága – és ha igen, akkor milyen formában – a Filmtettben és a hozzá hasonló periodikákban megjelenő, a mű filmes adaptációjáról szóló recenzióknak, kritikáknak. Még mind a mai napig nem egészen világos ugyanis, hogy az adott adaptáció recepciója mennyire és milyen módon tekinthető egyben a szöveg recepciójának is.

Véleményem szerint egy percig sem kérdéses, hogy egy mű kritikai kiadásában helyet kaphat-e egyáltalán a mű filmes adaptációja, illetve annak recepciója. A problémát én elsősorban az elméleti háttér kidolgozatlanságában látom. Rengeteg kérdés még tisztázatlan ennek a bonyolult kapcsolatrendszernek a feltárásában, amihez az irodalomnak is viszonyulnia kell valamilyen módon. Azt hiszem, a Filmtett jó úton halad, amikor a film autoritását adotttnak veszi, de nem

felejtí el azt viszonyba hozni az irodalmi művel. Ez legalább már egységesnek, adottnak látszik, ami bizakodásra adhat okot, de ugyanakkor a téma további kutatásának is teret nyit.

BENKE ANDRÁS

Kulcsszó: Filmtett, adaptáció, intertextualitás, recepció

ADAPTAREA ȘI ASPECTELE LITERARE ALE CRITICII ADAPTĂRII ÎN ISTORIA RECEPTĂRII

(Rezumat)

Revista de artă cinematografică „Filmtett” a apărut, inițial, în formă tipărită, la Cluj (iunie 2000–ianuarie 2008), aparând, în prezent, exclusiv în formă on-line. Scopul acestei lucrări este de a aborda revista din punctul de vedere al importanței sale literare. Analiza meticuloasă a structurii revistei, a relației sale cu literatura, respectiv abordarea unor texte publicate (mai ales a celor care sunt legate de teoria și critica adaptărilor), duce dincolo de cadrul unei periodice, putând trage concluzii mai generale.

Cuvinte cheie: Filmtett, adaptare, intertextualitate, recepție

ADAPTATION AND LITERARY ASPECTS OF THE CRITICAL ADAPTATION IN THE HISTORY OF RECEPTION

(Abstract)

“Filmtett”, a journal of cinematography, has appeared, initially, in print, in Cluj (June 2000–January 2008). To date it appears exclusively on-line. This study has set its goal in presenting the journal’s literary importance. The thorough analysis of the journal’s structure, its relation to the literature, as well as the tackling of some of the texts that have been published in the journal drive beyond the borders of a periodical, leading to more general conclusions.

Keywords: Filmtett, adaptation, intertextuality, reception

MAGYAR NYELVŰ ADÁSVÉTELI SZERZŐDÉS 1506-BÓL?

A fenti címmel (a kérdőjel nélkül) jelent meg Kiss András publikációja (NyIrK. 2010. 85–89). A szerző facsimilében közli az iratot, melléállítva saját átírását, továbbá megpróbálja kideríteni az adásvételi szerződés lejegyzőjének személyét is. Mivel a közlés óta eltelt években nem történt pontosítás ez ügyben, s mivel nem szeretném, hogy egy (nagy valószínűséggel téves datálású) irat így kerüljön be a közgondolkodásba, közzéteszem kritikai megállapításaimat.

Már felütésként meglepő az irat túlságosan korai kelte. 1506 előtt teljes, levélnyi szövegünk a világi írásbeliségből alig ismert, a *Középkori leveleink* (Tankönyvkiadó, 1991) is csupán 6 korábit közöl (ebből egynek hiányzik az eredetije, kettőnek pedig csupán kikövetkeztetett datálást adhatunk).

A facsimilére tekintve a meglepetés gyanúvá válik: az irat összképe sokkal inkább a 16. század végére mutat, mint az elejére. Az összképen felül erre utal néhány betű írása is: *β*, az *ö*, *eö*, *d*, *g*. Ezeket a jelöléseket vagy nem használják a század elején, vagy pedig egész másként kanyarítják (*d*, *g*).

Az irat elején azonban betűvel kiírva valóban ez áll: *Ezör otzaz hat eßtendoben*. Legalábbis a közlő olvasata szerint. Ugyanis, ha megnézzük ezt a bizonyos *otzaz*-t, azonnal látható, hogy az első magánhangzó nem *o* betű, hanem *a*. Az *o* betűt ugyanis ebben a korban csak kis karikával írják, szinte soha nem kötik az előző betűhöz. Akár alul, akár középen, akár felül kötik, az mindig *a* betű, nem pedig *o*. Nagyon jól látszik ez az irat első sorának utolsó szavában, ahol a közlő is (helyesen) *a*-nak olvassa a fölül kötött, egyébként *o*-nak látszó betűt (*napian*). Az már csak szépségtapasz, hogy a *hat*-nak olvasott szó nem *hat*, hanem *hét*, tehát benne *e* betű található, nem *a*.

Nem volt kezemben az eredeti, de meg vagyok győződve arról, hogy valaki a szó (*atzaz*) elejéről kitörölte/kivakarta a *h* betűt.

Azért is vagyok meggyőződve erről, mert az adásvételi szerződés két főszereplője, az eladó Sebestyén János, illetőleg a vásárló Mátéfi Pál 1604-ben szerepelnek egy összeírásban (*Székelv Oklevéltár IV*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 1998. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Demény Lajos. 173). Nem élhettek tehát 1506-ban.

Az irat valószínű keltezése tehát: 1607.

HEGEDŰS ATTILA

Kulcsszók: Kiss András, nyelvemlék, adásvételi szerződés

UN CONTRACT DE VÂNZARE-CUMPĂRARE, DIN 1506, ÎN LIMBA MAGHIARĂ?

(Rezumat)

Autorul contestă datarea din anul 1506 a contractului de vânzare-cumpărare publicat de András Kiss. În opinia sa, data corectă este stabilită cu un secol mai târziu, în 1607.

Cuvinte cheie: András Kiss, monument lingvistic, contract de vânzare-cumpărare

A HUNGARIAN BILL OF SALE, DATED 1506?

(Abstract)

The author challenges the dating of a bill of sale, published by András Kiss, set to 1506. In his opinions, the correct date is to be set a century later, in 1607.

Keywords: András Kiss, linguistic monument, bill of sale

KÉT ROMÁN JÖVEVÉNYSZÓ AZ ERDÉLYI MAGYAR KÖZNYELVBEN

Miccs. Van néhány szó a magyarban, amelyeket csak eredeti román alakjukban, illetve kissé magyarosodott formájukban használunk, nem lehet őket lefordítani. Ilyen szó pl. a *miccs*. Attól biztosan nem leszek „pungamagyar”, ha azt mondom: „Ma a pohár sör előtt megettem három micset.” Igaz, ha ezt egy zalaegerszegi vendégnek mondom, nem fogja tudni, mit ettem. De hiába mondanám neki, hogy: „megettem három, örölt húsból készült, roston sült kolbászkát”, attól sem lenne okosabb. Jobb, ha egy vendéglőben *miccs*et rendelünk, aztán vagy fog ízleni neki, vagy nem.

A *miccs* különben újabban elterjedt alakja a szónak, régebben a *mititej* volt használatos. Amint tudjuk, az egyik a *mic* (kicsi), a másik a *mititel* (apró, picike) többes számából került át a magyarba mint jövevényszó. A román gyakran és szívesen használja a szavak többes számú alakját. Különben is, tanácsos eleve többet rendelni a kolbászkákból, egytől biztosan nem lagnánk jól, még akkor sem, ha a parányi mititejek kicsi micsekké „nőttek”.

Pomána. A másik románból átvett szavunk a *pomána*. Ezt is hiába mondanám egy zalainak, nem tudná, hogy az mi fán terem, és nemcsak azért, mert nem tud románul. Pedig ha a szót úgy fordítanám le, hogy 'alamizsna', esetleg úgy, hogy 'potya', vagy úgy, hogy 'halotti tor', nagyjából tudná, miről van szó, ha ez utóbbit nem is abban a formában ülné meg, mint ahogy ez az ortodoxoknál szokás. Régebben a magyaroknál is szélesebb körű közösségi esemény volt a halotti tor, a nagycsalád tagjai, a falustársak is megemlékeztek az elhunytól a temetés után, részt vettek a tiszteletére rendezett lakomán. Újabban, főleg városban, csak szűkebb családi, baráti körben kerül erre sor. A románoknál ez megmaradt valamivel tágabb körű eseménynek. A nem, a nemzetség, a nemzet magyar szavakból és ezek fogalomköréből származó román szó, a *neam*, ezt az együvé tartozást fejezi ki a családtól, a rokonságtól, az atyafiságtól a nemzetségen, a fajtán át a népig, nemzetig. Persze a mai halotti megemlékezésen (mert tornak azért nem nevezném) is csak a családtagok (a 'nyámok'), a barátok, ismerősök, szomszédok vesznek részt – nyilvánosan, a temetőben.

Még mindig nem szóltam arról a *pománáról* (pomană), amelynek a jelentését a kétkötetes nagy román-magyar szótár így adja meg: „2. *vall.* pomána (*ajándékozás temetési szertartás alkalmával*)”. Helyesbítenék: nem ajándékozás általában, hanem kínálás, megvendéglés valamilyen erre alkalmas étellel,

kaláccsal, pogácsával, más tésztaeművel a temetés után, a cinteremben. Amit itt leírtam, minden görögkeleti vallású románokkal együtt élő (erdélyi) magyar tudja. Most akartam előjönni az én felfedezésemmel, szófejtésemmel: a pomána nem más, mint a *po* szláv prefixum (előtag, az -ul, -ül, -ként és több más magyar rag megfelelője) és a *manã* (magyar manna) főnév összetétele. Merthogy régen a liturgia nyelve az ószláv volt. Mérget vettem volna rá, hogy igazam van, de most már nem vagyok ilyen biztos benne. Mert mi van akkor, ha a pománában a *pomeni* (megemlít, emleget, emlékszik, megemlékezik) ige vagy a *pomenire* (említés, megemlékezés) főnév rejlik? A *po* ezekben a szavakban is lehet az -ul, -ül, -ként magyar ragoknak megfelelő előtag – de ezen a ponton jobb, ha abba hagyom a nyelvészkedést. Sem szlavista, sem romanista nem vagyok, és mielőtt olyanról álítanám, hogy mérget vennék rá, amiről nem vagyok meggyőződve, hadd borítsa inkább a bizonytalanság homálya a szó eredetét. Még a végén a délibábos szófejtés áldozataként a román kollégák meg kellene emlékezzenek rólam pomána formájában; bár valószínűbb, hogy ők azzal a régi, ritkán használt szólással intéznék el a dolgot, hogy: *nici pomanã* – szó sem lehet róla (nem vagyok ortodox)¹.

JANCSIK PÁL

Kulcsszók: jövevényszavak, magyar köznyelv

DESPRE DOUĂ NEOLOGISME ÎN LIMBA MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA

(Rezumat)

Autorul prezintă uzul cotidian a două neologisme provenite din limba română (r. *mici* > m. *miccs* și r. *pomanã* > m. *pomána*).

Cuvinte cheie: neologisme, limbă vorbită

¹ Az itt „szemügyre vett” két román eredetű magyar szóval a szófejtő irodalom is foglalkozik. L. Márton–Péntek–Vöö, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. 257 és 310; TESz. III/248 (A szerk.)

ON TWO NEOLOGISMS IN THE HUNGARIAN LANGUAGE OF TRANSYLVANIA
(Abstract)

The author presents the use of two neologisms currently used in the spoken language of the Hungarians in Transylvania (r. *mici* > m. *miccs* și r. *pomană* > m. *pomána*).

Keywords: neologisms, spoken language

ADATTÁR

A KISBACONI BENEDEK ELEK EMLÉKHÁZ OKMÁNY- ÉS KÉZIRATANYAGÁNAK TANÚSÁGAI

Benedek Elek kisbaconi kúráját 1969-ben avatták emlékházzá. Azóta jelentős mennyiségű nyomtatott és kéziratos anyag gyűlt össze, amely már alapos filológiai feldolgozásra is érdemessé vált. A kutatást Benedek Elek lánya, Benedek Flóra tette lehetővé. Ezért ezúttal is köszönetet mondunk.

A kéziratok, tartalmuk, jellegük és műfajuk alapján a következőképpen csoportosíthatók: **1.** Benedek Elek levelei; **2.** Benedek Elekhez címzett levelek; **3.** Családi okiratok; **4.** Szépirodalmi munkák kéziratai; **5.** Vegyes iratok; **6.** Cimbora-levelek.

1. Benedek Elek levelei

Benedek Elek a magyar irodalom egyik nagy levelezője. Nemcsak leveleinek mennyisége, hanem azok szépirodalmi–irodalomtörténeti értéke is figyelmet érdemel. „Apám szemében a levél – írja Benedek Marcell – irodalmi alkotás volt. Nemcsak a formai tökéletességgel törődött, hanem a hang emelkedettségével, a morális komolysággal is. Egyetlen levele sincs, amely hétköznapi beszélgetés számba menne, még azok sem, amelyekben gyakorlati dolgokról van szó.”

Az író fiának lelkes szavait nem elfogultság diktálta. Az Emlékházban elenyészően kevés, szám szerint 28 levelét és egy levélnaplóját őrzik, de e néhány írása alapján is igazolhatjuk Benedek Marcell megállapítását: Benedek Elek valóban műfaji igényességgel fogalmazta leveleit, amelyekben nyoma sincs a pongyolaságnak, az elnagyoltságnak, a tényközlő száraz stílusnak.

Időrendi sorrendben az első itt található levele 1891-ből való, amelyet Singer és Wolfner urakhoz írt, s amelyből fiataalkori újságíró-gondjairól szerzünk tudomást. 1889 október havában szerződést kötött a céggel *Az Én Újságom* című gyermeklap társszerkesztésére (főszerkesztő: Pósa Lajos.) A szerződés, amelynek szövege ugyancsak megtalálható az Emlékház irattárában, 3000 forint büntetés terhe alatt tiltotta meg a fiatal szerkesztőnek, hogy a cég lapján kívül más gyermekújságnak is küldhessen kéziratot. Benedek Elek nehezen viseli el a kötöttségeket: 1891 március 29-én kelt levelében hátat fordít kalmár lelkű gazdáinak: „Végül – írja – nem mint kérelmet, de egyszerűen mint kérdést intézem önökhöz: [...] hajlandók-e feloldani a köztünk kötött szerződés ama pontja alól, amely [...] lehetlenné teszi, hogy még több mint három esztendeig kezembe vegyem

azt a tollat, amelyet több mint egy esztendőn át nem éppen siker nélkül forgattam hétről-hétre az Önök által kiadott újságban”¹.

Egy közérdeklődésre számot tartó adat is előkerült a levéltárból: 1911 augusztus 28-án Sepsiszentgyörgyön megkezdik a Székely Nemzeti Museum építését, s Benedek Elek, mint a Székely Egyesület titkára és pénztárnoka alapító levelet fogalmaz, amelynek értelmében az egyesület 10.000 koronát ad át a múzeum igazgatóságának. Az alapítólevélben részletesen kifejti a közgyűlés álláspontját: az összeget csak a Kós Károly-tervezte épület költségeire fordíthatják, s az emléktáblán kötelesek megemlékezni a Székely Egyesület hozzájárulásáról is.

Izgató és szép feladat lenne két olyan egyéniség, mint Benedek Elek és Benedek Marcell meleg emberi–baráti viszonyának a megírása is, sajnos az Emlékház kéziratos dokumentációja szegényes ehhez. Kár, mert Benedek Marcell a fentebb is idézett könyvében jelzi kapcsolatuk bonyolultságát: „[...] gondolkodásban, érzésben egymás mellé kerültünk: szerénytelenül úgy monthatnám: kölcsönösen neveltük egymást. Harmincötödik születésnapomra írt levelében azt mondja: testvéremnek érzi magát” (*I.m.* 177. l.) E jellemzéshez szolgáljon adalékkul Benedek Elek fiához írt, 1912 május 25-én kelt levelének az ismertetése, az egyetlen, amelyet Kisbaconban őriznek. Ebből tudjuk meg, hogy Benedek Marcell nemcsak barátja, hanem kritikusa is volt apjának.

Benedek Elek 1912 tavaszán Kisbaconba utazik, hogy ott nyugodt körülmények között írassa meg *Falusi bohémek* című három felvonásos színművét, de fiával állandóan tartja a kapcsolatot, s a legcsekélyebb dolgokban is kikéri véleményét. A jól sikerült második felvonás után most már a harmadikat is küldi postán, s kéri a szigorú bírálatot: „Ha jó – írja – főként neked köszönhetem, mert a Te tanácsod nélkül legfennebb csak egy jó tréfa lett volna az egész, de nem darab. Hát csak kérem erre is a kritikát mielőbb.”

Itt jegyezzük meg, hogy Benedek Elek és Benedek Marcell levelezése a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum levéltárában megtalálható.

A családi levelezés legértékesebb része kétségtelenül a levélnapló, Benedek Elek válság-korszakának hiteles dokumentuma. Harmincöt évi boldog házasság után 1919 szeptemberében először kényszerült arra, hogy feleségétől távol éljen, amikor Fischer Mária Budapestről Kisbaconba viszi tüdőbeteg fiukat, Jankót, abban reménykedve, hátha csodát tesz a havasalji levegő. Benedek Elek 1919 szeptember 23-án kezdődően naponta ír feleségének, így a levelekből napló kerekedik ki, érdekes krónikája a fehérterror első hónapjainak. Leggyakrabban a kormányalapítási kísérletekről, a politikai pártok szervezkedéséről, a megszállásról és honvágyáról számol be.

Kormányképes politikai párt közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után nincs, ezért rövid ideig kalandorok ragadják magukhoz a hatalmat. Peidl Gyula szociáldemokrata kormánya csak hat napig maradhatott életben, akkor egy kalandor gyáros, Fridrich István kergeti el – sétapálcával. Elszoruló szívvel, ökölboszorított kézzel szemléli Benedek Elek az ország romlását. Most már nem tévesztik meg sem a nacionalista, sem az áldemokratikus jelszavak, s hol csendes rezignációval, hol dühös kétségbeeséssel jegyzi le találó, hiteles meglátásait: „Félek – írja október 24-én – hogy Fridrich úr is közönséges kalandor [...] Konokul visszautasítja a liberális pártok közeledő szándékát. Vajon ki áll a háta mögött? Miben bízik, ha igaz, hogy az Antant az ő reakciós kabinetjével nem köt békét?

¹ Benedek Marcell, *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1965. 366.

Újabb háborúba akarja sodorni az országot? [...] Egy bizonyos, hogy maholnap itt a tél, s máris mindenki máról hónapra él [...] Most szerveződik újra amerikai felügyelet alatt a magyar csendőrség és rendőrség, – s az éhező nép, ha egyebet nem, golyót kap hát a gyomrába.”

Az uralkodó osztály politikai szervezkedéséről még rosszabb a véleménye. Régi, fiatalkori csalódások sajognak föl a lelkében, amikor az erdélyi mágnások választási előkészületeiről szerez tudomást. A háború szörnyűségei utolsó illúzióit is szétoszlatták, s most már kimondottan csak az ország urait hibáztatja a tragédiáért: „Itt is megkezdődtek a választási mozgalmak. Arról már hallottam, hogy az Ugronok is fellépnek. Engem nem lep meg. Ebben a nemzetségben még nem volt egy jellemes ember. Ezzel a választással megpecsételődik a Székelyföld sorsa. Az erdélyi arisztokrácia és dzsentri dolyfőssége a főbűnös abban, hogy idejutottunk, s ez züllött fajta még meghalni sem tud tisztességesen”

A fellángoló antiszemitizmus is keserűséggel tölti el. Ő, aki sohasem ismert el sem faji, sem felekezeti különbséget ember és ember között, most felháborodva veszi tudomásul, hogy az ő gyermekeit bárki mellőzheti, megalázza, mert azok nem fajmagyarok: „Szóval: a mi gyermekeink és unokáink vegyes vérű keresztények és nem »fajmagyarok« [...] Ohó! Ennek fele sem tréfa. Fridrich úr »fajmagyar«, az én gyermekeim nem azok! Fridrich úr, meg Haller úr, akik arra sem érdemesítették a magyarságot, hogy ötven krajcárt fizessenek! Lesz-e még kedve valakinek beleolvadni a magyarságba, melynek vezetői lehetnek a Fridrich-féle fajmagyarok? Nem szörnyű-e, hogy legjobbaink összedugott kézzel nézik az örületes kavarodást, s korlátolt eszű, politikailag iskolázatlan »fajmagyar« Fridrich-ek tolakodjanak előtérbe, akiket mindennap megaláz [...] a megszálló hadsereg akármelyik hadnagya.”

A levélnaplóból szerzünk tudomást irodalmi és szerkesztői gondjairól is. Tulajdonképpen a Jó Pajtás feltámasztásáért időzik Budapesten, ezt a népszerű gyermekújságot szeretné újból a kiskorú olvasók kezébe adni: „Holnap tárgyaljuk meg a J. P. dolgát, – írja október 26-án. ez az én országos ügyem, hisz emiatt lézengek itt. P. Ábrahám lapja már jelezve van, tehát nekünk is fel kell támadnunk.” S korábban, október 7-én írt levelében jellemzi is az említett, megindulóban lévő jobboldali lapot, s nemcsak elhatárolja magát tőle, hanem szembe is helyezkedik vele: „Tegnap diskuráltam Gárdossal. Azt hiszi, rövid időn belül feltámad a Jó Pajtás. Új gyermeklap is indul, szerkesztője P. Ábrahám Ernő. Afféle keresztény magyar újság lesz. Én már csak megmaradok egyszerűen magyarnak. Annak a magyarnak, aki mindig a szeretetet prédikálja. Csakhogy feltámadunk. Csakhogy nem lesz olyan sok időnk a borongásra, az emésztődésre. Már a gondolat megfiatalít, hogy újra írhatok a gyerekeknek.”

A levélnaplóból idézett szemelvények lehetőséget adnak arra, hogy új megvilágításban lássuk Benedek Elek viszonyát a proletárforradalomhoz és a kezdődő fehérterror időszakhoz. Azok a tanulmányok, amelyek életének ezzel a szakaszával foglalkoznak vagy keresztül siklanak a világnézeti, politikai, nemzeti kérdéseken, vagy egyoldalúan kommunista-ellenesnek nevezik álláspontját, vagy pedig – ami a legrosszabb – igyekeznek elfogadtatni Benedek Elekkel a marxista tanításokat. Nos, az igazság az, hogy a szocializmussal való találkozása korban és időben a legrosszabbkor következett be. 1919-ben, 60 éves korában már nem szívesen revideálta a polgári liberalizmusban és néppárti demokratizmusban gyökerező világnézetét, s önmagát mint „rég típusú” embert emlegeti, ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy az első világháború végén, a proletárforradalmak időszakában nem volt könnyű tájékozódni egy olyan rajongó lelkű

hazafinak, mint Benedek Elek. A baloldal nem egy politikusa valóban tévesen értelmezte az internacionalizmus fogalmát, és túl korainak hitte a szocializmus világméretű győzelmét, amely árthatott a mindkét részről igazságtalan imperialista háború viszonylag igazságos befejezésének. Ez készítette Benedek Eleket arra, hogy – világnézeti szempontokat mellőzve – emellett a politikai párt, vagy kormány mellett foglaljon állást, amely biztosítani látszott az ország védelmét. Benedek Marcell vallomása szerint amikor apja meggyőződött arról, hogy a magyar Vörös Hadsereg komolyan készül az intervenciók elleni honvédelemre, kijelentette: „Mától kezdve én is kommunista vagyok!” Kommunista nem lett ugyan, nem is lehetett, de az ellenforradalmi rendszer haza- és népellenes politikájának a leleplezéséig eljutott. A kisbaconi Emlékházban kiadatlanul heverő levélnapló a bizonyosság erre.

Benedek Elek 1919 november 13-án írta Budapestről az utolsó elküldött levelét, a később írottaknak nem akadt alkalmi postása. S hogy mégse vesszenek kárba feljegyzései, készülő könyve az *Édes anyaföldem* végére illeszti azokat, tehát az önéletrajzi mű utolsó fejezete a kéziratban marad napló folytatása. Ez a magyarázata annak is, hogy az *Édes anyaföldem* befejező részében a szerző úgymondva műfajt változtat, a nagyepikát az irodalmi levél váltja fel. Közismertté a regény utolsó mondata vált, melyet szinte minden tanulmányíró idéz: „Tavasza nyitán hazamegyünk Mária!” Ez a feleségnek szóló szép üzenet tehát nemcsak az önéletrajz, hanem az 1919 szeptember 23-án megkezdett, s fentebb ismertetett naplótöredék zárómondata is.

Fischer Mária 1920 szeptember 5-én temeti el fiát, s november 3-án, a határon keresztül szökve Budapestre megy férjéhez és gyermekeihez. Többször nem is válnak el egymástól a házastársak egy-két napnál hosszabb időre, ezért életük hátralevő idejéből nagyon kevés levél maradt ránk. 1921 nyarán jönnek haza és telepednek le véglegesen Kisbaconban, (szabad tartózkodási engedélyüket 1921 augusztus 16-án láttamozták Oklándon!) de az Emlékházban csak az 1926-os esztendővel bukkannak fel újra említésre méltó Benedek Elek levelek.

1926 nyarán Szatmárra, utazik Cimbora-ügyben. Kolozsváron megszakítja útját, s az innen címzett levelező lapon értesíti feleségét, hogy Sztánára is ellátogat.

A székely írók körútjait is jobbára levelezés útján szervezte meg, de csak két levelezőlapja maradt ránk a levéltárban, melyeken e nagyjelentőségű mozgalommal foglalkozik. Az egyik a csíkszeredai, a másik a zilahi est sikeréről tudósítja hozzátartozóit.

Életének utolsó két esztendejét a Cimbora szerkesztése és e színvonalas gyermekújság fenntartásáért vívott kétségbeesett küzdelem tölti ki. Ez ad értelmet életének, épen ezért sietteti, sőt idézi elő tragikus halálát a harc elvesztése.

Két megrázó dokumentum, két Benedek Elek-levél tanúskodik erről. Az egyiket 1929 augusztus 15-én írta és küldte el Szatmárra a Cimbora utolsó tulajdonosának, Vajda Istvánnak. Bejelenti, hogy szakít a lappal, mert a kiadó hanyagsága és könnyelműsége miatt amúgy sem jelenik meg az többé.

A hivatalos, kimért szavak mögött ott izzik az író fájdalma és kétségbeesése; nem azért, mert a kiadó százezer lejjel adósa, hanem azért, mert a Cimbora halálával megszakad a kapcsolata az őt éltető hatalmas olvasótáborral, a gyermekekkel, nem nevelheti őket továbbra is oly eredményesen szeretetre, testvériségre, igaz magyarságra, nem pótolhatja számunkra a mindinkább háttérbe szoruló anyanyelvű oktatást.

S valóban, jellemző kortünet a Cimbora sorsa: nagy kulturális, nevelésügyi, politikai feladatokat vállaló és végző színvonalas orgánus névtelen kis senkik tettek

tönkre. A szerkesztő éveken keresztül mondhatni ingyen szerkeszti a lapot, a kiadói felelőtlenség és lelkiismeretlenség mégis anyagi csődbe juttatta a Cimborát. Benedek Elek asztalán készen volt a 27. és a 28. szám kézírata, a 29- és 30. számból is csak az illusztrációk hiányoztak, de nem jelenhetnek meg, mert a nyomda nem hitelez a fizetésképtelen kiadónak.

A levelet, mint tanúk Benedek Elek és Lengyel Miklós írták alá. Marcell keserűen jegyzi meg később, hogy apja halálos ítéletét látták el kézjegyükkel.

Másnap reggel, augusztus 16-án Benedek Elek egy órai kaszálás után leült íróasztalához, hogy levelet írjon Szentimrei Jenőnek. Mindenekelőtt a Cimbora sorsát szeretné megbeszélni kedves író-fiaival, Szentimrei ugyanis arról értesítette, hogy a Helikkonnal szeretnék kapcsolatba hozni a lapot. Benedek Elek nem bízik a Helikon gazdáiban, mert mostanig csak mellőzést és gáncsoskodást kapott tőlük: „Édes Jenő, még mindig megelőzte Áronkát, mert idáig nem referált nekem a helikoni tárgyalásról. De azt hiszem, nincs is miért sietnie, mert egyáltalán nem bízom a Cimbora átvételében, sőt – mit mondjak? – az utolsó három esztendő alatt oly sok bosszúságot szerzett nekem ez az újság, hogy legalább egy esztendei heverés kellene idegeim rendbehozatalához”.

Tompa László és Tabéry Géza neve bukkan föl a levélben. Tabéry a szabadkőművesekhez hasonlította a székely írókat, amikor azok Tompának juttatták a 30.000 lejes helikoni díjat. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Benedek Elek: „Hát csak tartsatok is össze, édes fiaim, mert székely véreink egyéb téren mozgó része összetartással nem vádolható.” Már pedig összetartás és szervezett közéleti munka nélkül széthull az az íróközösség, amelyet ő fogott össze mostanig. S neki vissza kell vonulnia, mert a Cimbora bukását csak kisbaconi magányában ha el tudja viselni: „Lassanként abba is bele kell törődnötök, hogy én egészen visszahúzódok a »közélet mezejéről«. Szinte bizonyos, hogy a Cimborának nem akad gazdája, s egy sereg ember majd rajtam is keresi a mondjuk: 200 lejét, s nem mehetek majd sehová, mert mindenütt a Cimbora bukásával fogadnak, s magyarázgatnom kéne, hogy nekem csak csekély százezer lejjel adósom a csirkefogó, próbálják valahogy elviselni a 200 lejeget”.

És újra az összetartás és a széthúzás gondolata! Nemrég a székelyudvarhelyi találkozóon vetette föl a Székely Népmívelő Társaság megalapításának gondolatát. Rég dédelgetett, kedvenc terve volt egy demokratikus szervezet létrehozása, de félős, hogy a sepsiszentgyörgyi nemesség elgáncsolja a szép kezdeményezést, mert az ötlet Udvarhelyen és nem náluk született meg. Pedig mennyire lényegtelen, mellékes körülmény az, hogy kinek és hol jut eszébe egy nemes gondolat! Csináljanak hát háromszéki társaságot, „... fő, hogy dolgozzanak”. Ezek az utolsó szavai, ezek után már csak két olvashatatlan szó és egy rettenetes krikosz-krakosz a papíron.

Benedek Elek utolsó mondatához fia, Marcell fűzött páratlanul szép kommentárt: „1921 nyarán ezt írta Paál Árpádnak: »Dolgozzatok! Dolgozzatok!« Most utolsó szava: dolgozzanak! Itt hull ki kezéből a toll, melynél példaadóbb módon soha még írószerszám nem ragozta a »dolgozni« igét.”²

² *Magyar író tragédiája 1929-ben.* Bp., 1930. A szerző kiadója. 65. l.

2. Benedek Elekhez címzett levelek

Az Emlékház irattárában meglepően kevés azoknak a leveleknek a száma, amelyeket az író kapott ismerőseitől, barátaitól, rokonaitól. Különösen a kortárs írók (Dsida, Nyíró, Szentimrei, Tompa) leveleit hiányolhatjuk, sajnos ezek vagy szétszóródtak, állami illetve magánlevéltárakba kerültek, vagy elkallódtak.

Idegen nyelvű fordítóival folytatott levelezése valamivel jobb sorsra jutott. 1893 augusztus 16-án egy Brooklynban élő magyar származású újságíró, Singer Mihály kér engedélyt a Huszár Anna lefordítására, de az angol fordítás sohasem készült el.

A *Testamentum és hat levél* című irodalmi végrendelete viszont korán megjelenik német nyelven. Wilhelm Schönwald bécsi műfordító 1898 november 10-én kelt levelében már arról értesíti a szerzőt, hogy a „Humanitas” nevű páholy közönsége előtt felolvasta a „Marciohoz” címzett első részt, s azzal nagy sikert aratott a szabadkőműves testvérek előtt.

Később kísérlet történt a *Testamentum* románra való átültetésére is. Egy Lonyai nevű, Bukarestben élő személy 1923 június 27-én írt levelében kéri Benedek Elektől a fordítási engedélyt, s egyben megindokolja, hogy miért tartja fontosnak a magyar írók román nyelven való megszólaltatását: „animat de cele mai bune sentimente ale neamului meu, am găsit cu cale să fac o apropiere între aceste două popoare conviețuitoare, popularizând scrierile autorilor maghiari, cari în mare parte nu sunt cunoscute la noi.”

Lonyai tehát ugyanazt a nemes célt akarta szolgálni a fordítással, mint Benedek Elek a tengeren túlról is haza hozott és magyarra átültetett román népmesével: közelebb hozni egymáshoz a közös múlttal, rokon kultúrával rendelkező két népet, a magyart és a román, tovább szövegetni azokat a szálakat, amelyek a kölcsönös megértést és megbecsülést biztosítanak. Sajnos, a kiadói szűkkeblűség, az üzérkedési vágy elgáncsolta a szép kezdeményezést, így a *Testamentum* soha nem jutott el a román olvasó asztalára.

Néhány megmaradt levél Benedek Elek nagy küzdelmeinek az emlékét őrzi. Önéletírásából, valamint Benedek Marcell visszaemlékezéseiből tudjuk, mennyire letörte a szerkesztőt a tanítóságnak alapított Magyar Világ című napilap bukása, és milyen meghurcoltatásban volt része a Győrffy Gyulával való becsületsértési per alkalmával.

A Magyar Világot egy ismeretlen nevű selmecebányai tanfelügyelő siratja el levelében (1903.V.20.), s Győrffy Gyula megtorpanásáról A Budapesti Királyi Büntető-törvényszék „Végzése” tudósít: visszavonja a vádat, mert a Hírlapírók Testületi Bizottsága a budapesti művészek otthonában teljes elégtételt szolgáltatott Benedek Eleknek.

Az Emlékházban megőrzött, Benedek Elekhez címzett levelek többi része jelentéktelen, vagy kevésbé jelentős eseményekről tudósítanak: segélykérő, vagy gratuláló levelek, névnapi, születésnapi jókívánságok, kinevezések stb.

Nem lenne érdektelen a sajtó és a rádió segítségét is igénybe venni a magánlevéltárakban lappangó levelek felkutatására és összegyűjtésére, hisz csak a teljes kéziratos anyag feldolgozásával képzelhető el egy Benedek Elek monográfia megírása.

3. Családi okiratok

Néhány ide sorolható dokumentum a családtörténet megírásában segítheti a kutatót.

Megőrizték az utódok Benedek Huszár János és Benedek Marcella házasságlevelét és végrendeletét: a szülők 1842 karácsonyán esküdtek meg, s vagyonuk elosztásáról 1875 november 19-én gondoskodtak. A végrendelet szerint Elek fiúk taníttatásának a költségeit

egy erre a célra fenntartott birtokrész jövedelméből kívánták fedezni: „Ki fogunk nevezni és szakítani egy arányos részt Eleknek, melynek jövedelméből tanulmányai folytatását eszközölhesse.”

Figyelmet érdemelnek Benedek Elek fölvásárlással, házépítéssel és birtokrendezéssel kapcsolatos iratai is. A nyugták és adásvételi szerződések keltezéséből megtudjuk, hogy Benedek Elek 1890-től az első világháború végéig vásárolgatta a földeket – könyvei jövedelméből.

A kúria alagsövezési és vízvezeték-hálózati tervét Angyal Mátyás brassói mérnökkel csináltatta 1897 augusztusában.

Benedek Elek és Fischer Mária hazatérésének az időpontját jelzi a két szabad tartózkodási engedély. (Bilet de liberă petrecere.) 1921 augusztus 16-án telepedtek le véglegesen Kisbaconban, de a román állampolgárságot csak 1926 november 6-án kapták meg. (Certificat de naționalitate. 6.XI.1926.)

Benedek Elek többször látogatta meg 1921 után is Budapesten élő gyermekeit, rokonait és barátait, s az irattárban található két útlevelelben a határátlépések pontos idejét, valamint a személyek külső leírását kapjuk meg. 1924 március 15-én, ugyanez év december 19-én, majd pedig 1929 február 3-án láttamozták a vámhatóságok az útleveleket, de valószínű, hogy más útlevelekkel és más időpontban is utaztak Magyarországra. Legjelentősebb az 1929-es útja volt. Székely író-fiainak az útját készíti elő, s ez év tavaszán meg is tartják az írói esteket, amelyekről a korabeli sajtó nagy elismeréssel emlékezett meg.

Mint érdekesség kívánczik ide, hogy a Benedek Elek szemének és hajának színéről keletkezett legenda oly erős volt, hogy a hivatalos okmányokba is bevonult: az 1924-ben kiállított útlevelel – tévesen – kék szeműnek és szőke hajúnak nevezi.

4. Szépirodalmi munkák kéziratjai

Benedek Elek termékeny író volt, sokat és könnyen alkotott. A másfél száz kötetnyi életmű egy része kéziratban is megtalálható a kúrián. Itt csak azokkal az írásokkal foglalkozunk, amelyek soha nem jelentek meg nyomtatásban.

Kimaradt az eddigi Benedek Elek-kiadványból az a képviselőházi beszéd, amelyet 1889-ben szándékozott elmondani a magyar parlamentben. Szenvedélyes hangú politikai beszéde csak részben szól a véderőjavaslatról, lényegében jól megszerkesztett vitairat a magyar nyelv védelmében.

„A magyar nyelv ügye [...] – írja – uralkodó kérdéssé nevedett e házban és az egész hazában.” E figyelemébresztő rövid bevezető mondat után hatalmas, a Benedek-életműben szokatlan és idegen körmondatok következnek. Hiába, igazodnia kellett helyhez, időhöz, hagyományhoz, de mindenekelőtt a hallgatósághoz. Megjegyzendő azonban, hogy nyoma sincs benne a politikai beszédekből oly jól ismert zavarosságnak, mesterkéeltségnek, mondatai könnyedén, gördülékenyen, magyarosan folynak.

Miről szerette volna meggyőzni Benedek Elek képviselőtársait ebben a soha el nem mondott beszédében? Arról, hogy a közös hadsereg megerősítését célzó 25-ös számú törvényjavaslat nemcsak nemzeti, szociális, katonai, hanem kulturális veszedelem is lehet, ha megszavazzák.

S valóban nem alaptalanok az aggodalmai! A magyarságnak ezer éves harcot kellett folytatnia az idegen – elsősorban német – nyelvi hatás ellen. Nem a természetes és

kölcsönös nyelvi hatást nehezményezi, hanem a nyelv tisztaságát bemocskoló germanizmusok elburjánzását.

Álláspontját meg kell védenie azokkal szemben is, akik a konzervativizmus szószólójának tarthatnák: „Ne méltóztassanak félre érteni! Nem azt a zsrítól csepegő magyar kultúrát értem, mely féltékenyen zárkózik el minden idegen kultúrától, mely nem lát túl a faluja határán, mely magyar szóra ébredvén, magyar szóra feküdvén, azt hiszi, hogy az egész világ magyar, még azon is túl. De értem azt a magyar kultúrát, mely fölszedvén az idegenből a fölszedni valót s beolvasztván azt saját nemzeti karakterébe, bír az eredetiség minden követelményével.” Már pedig – írja tovább Benedek Elek – a magyar tudományos és kulturális életben nem ez tapasztalható. A „magyar tudományosság német nyűgben vergelődik”, „eseményszámba megy, ha nagyritkán megjelenik egy-egy tudományos magyar könyv”, „tankönyveink nagy része [...] silány magyarsággal vannak megírva”, a „kereskedelem nagy részében ma is német” s „pénzpiacon a magyar szó ritka, mint a fehér holló”.

Az irodalmi életben sem jobb a helyzet – állapítja meg Benedek Elek. A magyar értelmiség jobbára német lapokat rendel, és német könyveket olvas. Ilyen körülmények között a magyar parlamentnek nem szabad még egy tisztí vizsgát is megszavaznia.

A nyelv tisztaságáért és az anyanyelvi kultúra eredetiségéért kardoskodó író-képviselő odáig megy, hogy a Tisza-kormány által előterjesztett törvényjavaslat szövegét is kipellengérez: „[...] ennek a törvényjavaslatnak egyedül a silány, a magyar parlamentnek örök szégyenére váló nyelvezete elég ok volna arra, hogy megkondítsam a vészharangot: t. Ház és haza! A magyar nyelv veszedelemben van!”

A zárórész egy vérbeli író megható, szép vallomása az anyanyelvről és annak nemzetéltető, megtartó erejéről. Érdemes idéznünk: Adja meg a magyar parlament az illő tiszteletet „...annak a nyelvnek, mely vigasztalónk volt a gyász napjaiban, büszkeségünk, ragyogó ékességünk a békés munkásság idején, annak a nyelvnek, amelyen egyedül nyilatkozik meg örömünk, bánatunk, melynek darabosságaiban is édes a zengése a mi fülünknek, adjon helyet a magyar nyelvnek, mely nem bolygó tűz e hazában, de soha le nem nyugvó fényes nap [...] Kegyelem a magyar nyelvnek!”

Ezek után csak az a kérdés vár tisztázásra, hogy miért nem mondta el Benedek Elek ezt a ragyogó szónoklatát. Az önéletrajzában, az Édes anyaföldemben azt állítja: nem akart feltűnést kelteni, olcsó népszerűséget, „sűrű tapsokat” aratni, s amúgy is következett a kultuszvita, s a beszéd sajátos témájánál fogva oda tartozik. Nos, ha igazat is adunk Benedek Eleknek abban, hogy egyesek szívesen vették volna a rebellis mamelukot Tisza Kálmán pártjában, nagy a gyanúnk, hogy a fiatal képviselő nemcsak „sűrű tapsokat”, hanem sűrű abcugokat is kapott volna, mert a sérelmesebb 14. szakasz visszavonása után csak két társával maradt meg mindvégig abbéli véleménye mellett, hogy a 15-iket sem szavazza meg. A következmények nem is maradtak el, a kultuszvitában megvonják tőle a szót, s kidobják a kormánypárti klubból. De ekkor már túl van a nagy lelki megrázkódtatásokon, s az Ország-Világ 1889 június 8-i számában szellemes epigrammával vág vissza.

Hazai irodalmunk hőskorának nagybecsű dokumentuma, a székely írók turnéinak konferáló szövege is megtalálható a kisbaconi Emlékházban. György Dénes nemrég

megjelent cikkében³ arról számol be, hogy Benedek Elek konferálásai igen változatosak voltak, de a ránk maradt két szövegváltozatban csak a legfontosabb elvi kérdésekkel foglalkozik: mi a céljuk a turnézással, hibásak-e azért, amiért külön székely írói csoportot hoztak létre stb.

Mindenekelőtt visszaveri azokat a vádakot, amelyek szerint ők megbontották az erdélyi irodalom egységét. Ellenkezőleg: magukhoz karolták a romániai magyarság azon rétegét, amely mostanig kimaradt a szellemi, művelődési életből, nevezetesen a falvak és kisvárosok fejkendős lányait, asszonyait, zekés, harisnyás férfait. A keresztényi szeretet és jóság általános tételei is őszintéknek hangzanak az ő szájából: „Ha szeretet vallása a mi vallásunk, nyilvánvaló, hogy a mi külön csapatban való járásunk nem tüntetés az irodalmi társaságok ellen, nem elszakadás nem-székely író társainktól, egyszerűen a mi apostoli munkánknak célirányosabb, gyakorlatibb végzése ez. Amit az irodalmi társaságok nem, vagy csak nagy ritkán tesznek meg, a mi kicsiny csapatunk egyet gondol, s tíz várost is bejár egyvégtibe, lehetőleg a kisebb városokat és a nagyobb falvakat, ahová a mese mondása szerint a madár se jár. Ahol házi posztó zekés férfiak, fejkendős asszonyok az úri renddel összekeveredve hallgatják a mi verseinket, székely nótáinkat és történeteinket, s igen hálásak, mert a legegyszerűbb ember is megérzi, hogy az eddig hallottaknál valami más, amit most hall, hogy ez a valami más nem kritikátlan műkedvelősködés, de komoly irodalom.”

A továbbiakban elmeséli az Újság című napilap szomorú történetét, majd pedig egyenként bemutatja író-fiait: Bartalis János a „székely Walt Whitman”, Szentimrei a közügyek megalkuvást nem ismerő költője, Nyíró a székelység nagy felfedezője, Tamási Áron Körösi Csoma Sándor-utód stb.

Később, 1927 karácsonya után nemes emberi célkitűzés is társult terveikhez: pénzt gyűjtöttek a tragikus sorsú író, Sípos Domokos árvája és özvegye javára.

A székely írók mozgalmanak már számottevő szakirodalma van, de még senki sem vállalkozott arra, hogy összegyűjtse az állami- és magánlevéltárakban még bizonyára fellelhető dokumentációs anyagot, elsősorban a levelezést. Pedig szép és hasznos feladat lenne, mert ezáltal legjobbjaink pályakezdésére hullana több fény.

5. Vegyes iratok

Meghívók, részvétlevelek, táviratok sorolhatók ide, amelyeket az irattár rendezői is külön dossziéban helyeztek el. Két értékes levél is itt említhető meg: az egyik Benedek Huszár János, a másik Dr. Petru Groza írása.

1872-ben Benedek Huszár János kolozsvári rokonát tájékoztatta családjá sorsának alakulásáról. Benedek Elekről így ír: „A negyedik, Elek fiam 13 éves, a sz. Udvarhelyi Ref. főtanoda 4-ik gimnáziumában van, szép eszű és jó tanuló fiú.”

Dr. Petru Groza 1957-ben válaszol Benedek Flóra levelére, és messzemenő támogatást ígér az író lányának a közelgő centenáriumi megszervezésében. Az államférfi legkedvesebb gyermekkori olvasmányainak nevezi Elek apó meséit, kegyelettel emlékezik meg az emléktábla avatási ünnepségéről és a közelgő százéves évfordulóról.

³ György Dénes: *Benedek Elek turnéi*. Korunk 1971. 5. sz.

6. Cimbora-levelek

Így nevezik az Emlékházban azt a 838 levelet, amelyek Elek nagyapó 1922 után kapott fogadott unokáitól. Külön csoportban való tárgyalásukat tartalmi és formai sajátosságok tették indokolttá.

A Cimbora-olvasók levelei annak a felemelő, de drámai misszióknak a mozzanatait őrzik, amelyet a romániai magyar irodalom Kazinczyja élete utolsó szakaszában vállalt. Azt tudjuk meg a kiskorú olvasók naiv, néha esetlen, néha hibás, de mindig őszinte vallomásaiból, amit a felnőttek írásaiban is sokszor csak a sorok közül olvashatunk ki: sóvárgást a jobb emberi létért, az érzelmek és gondolatok szabadságáért, vágyakozást a barátság, a testvériség és a tartós béke után, s néha egy-egy sóhajt az elszenvedett sérelmek és bántódások miatt. S Benedek Elek halhatatlan érdeme az, hogy ezekbe a levelekbe egyetlenegy rosszindulatú vagy gyűlölködő megjegyzés, egyetlenegy nacionalista kijelentés sem kerülhetett be. Pedig a háború utáni európai társadalmakban ott kavargtak a valódi vagy vélt sérelmek, tovább mérgezték a nemzetiségi kérdés megoldatlan problémái. Íme néhány kiragadott szemelvény ennek illusztrálására a levelek tömkelegéből:

„Kedves Elek Nagyapó!

Bocsásson meg, hogy ha hejesen nem tudok írni magyarul, mert szüleimmel és kis öcsémrel legtöbbször csak olaszul beszélünk, az iskolában pedig csak románul. Csak a Cimbora-ból tanulom a magyar nyelvet.”

Pellegrini Etelka, Arad.

„Már rég nem írtam Elek Nagyapónak, mert az írásom nagyon rossz, mert román iskolába járok.”

Grün Zsófi, Sz. Újvár.

„Én tizenöt éves vagyok és az iskola társnőim mind csak szlovákok és az iskolában szigorúan megvan tiltva magyar könyveket olvasni.”

Kobol Eszter, Bratislava-Prešov.

Mit válaszolhatott Benedek Elek ezekre a jogos panaszokra? Azt, amit az akkori történelmi-társadalmi körülmények között emberileg egyedül lehetséges volt: „Az állam nyelvét meg kell tanulnotok, az édesanyátok nyelvét nem szabad elfelejtenetek.” A „vallani és vállalni” gyermekek számára megfogalmazott változata Elek apó tanítása, sokkal korábban élt, mint a felnőttek társadalmában.

A Cimbora-levelekből kitűnik, milyen nagy gondot fordított Benedek Elek arra, hogy megfelelő pályák felé irányítsa unokáit. A Testamentumból ismerjük azon véleményét, hogy a fiúkat gyakorlati pályára, lehetőleg mesterségre kell adni. A lányoknak legtöbbször a viszonylagos függetlenséget biztosító tanítónői képesítést ajánlja. Két leghűségesebb levelezője, a vulkáni Horváth Sárika és a homoródalmási Péterfy Emilia is ezt választja, s „drága Nagyapójuknak” beszámolnak a tapasztalataikról.

Benedek Elek rászoktatta unokáit arra is, hogy ne csak hűséges olvasók és levelezők legyenek, hanem szerkesztők is. Írjanak verseket és történeteket, fordítsanak idegen nyelvből, gyűjtsenek népdalokat és népmeséket. Ő az egyetlen szerkesztőnk a húszas években, aki szívügyének tekinti a kiskorú tehetséges tollforgatók felkarolását. Felfedezi Dsidát és Ignác Rózsát, s a költészet felé tereli Szombati Szabó István érdeklődését.

A rajz- és képrejtvény pályázatok hirdetésével a képzőművész barátaira gondolt, s a Cimbora-levelek tele vannak ötletesebbnél ötletesebb rajzokkal. Sok ezek közül a gyermekújságban is megjelent.

A Benedek Elekot körülvevő gyermektábor erős és öntudatos szövetség volt. Dicsőségnek számított a korban Elek nagyapó unokájának lenni, ezért számos levél „tagfelvételi kéréssel” indul. A gyermekek érezték azt, hogy életük legszebb mozzanata ez a láthatatlan szertartás.

* * *

Az Emlékház kéziratok anyagának a feldolgozásával a hazai Benedek Elek-kutatásnak kívántunk adalékokat szolgáltatni. A kisbaconi mesterről írandó monográfia még mindig várat magára, s megszületése csak alapos filológiai előmunkálatok után képzelhető el. Ezért munkánk nem volt céltalan és felesleges.

Mivel szerkesztési nehézséget okozott az iratok tematikai-műfaji sokfélesége, és egymástól való időbeli távolsága, ezért fejezetekre osztottuk az anyagot, de a mozaikszerű felépítést így sem sikerült teljesen kiküszöbölni.

Úgy gondoljuk, hogy az előkerült adatok és eddig ismeretlen írások ismertetésével sikerült megvilágítanunk a Benedek Elek-életmű néhány, mostanig homályos kérdését.

HEGEDŰS JÁNOS

A MAROS MEGYEI EHED HELYNEVEI

Ehed (rom. *Ihod*) a Felső-Nyárádmente egyik oldaltölgyének, Nyárádremetétől észak-északnyugatra fekvő egyik faluja. Közigazgatásilag *Székelyhodos* községhez tartozik. Első írásbeli említése 1519-ből való (Suciu I: 306). A falu neve pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással (vö.: 1138/1329: *Ehudi*, 1211: *Ehud* szn.). A helységnév alapjául szolgáló személynév forrására két magyarázat is van: egyik szerint a m. *éh* 'éhes, éhség' névszóval kapcsolható össze (Kiss Lajos: FNESz. I, 412). Kevésbé valószínű magyarázat, amely szerint az a helységnév alapja a régi magyar 'felszabadított rab' jelentésű *uhug* főnév volt, s a falu első lakói felszabadított rabok lettek volna (Györffy: IstKir. 492, 500). A lakosság nemzetiségi összetételét tekintve: 1910-ben 420 lakosából 415 magyar nemzetiségű. Ez az aránya későbbiekben sem változik: 1930-ban 416-ból 406, 1992-ben 141-ből 141, 2002-ben 121-ből 119, 2011-ben 125-ből 119 vallotta magát magyarnak.

A nevek közzétételének módja a következő: betűrendben közlöm a település bel- és külterületének helyneveit. A sorszámot követi a név, majd zárójelben következnek a terület hasznosítására vonatkozó információk, valamint az a szám, amely az adott objektumnak a térképen rögzített helyét jelöli. A gyűjtés ideje: 2014. Adatközlők: Barabási László 90 éves földműves, Ferenczi József, 47 éves postás, Győri Gyárfás, 82 éves volt traktorista, földműves.

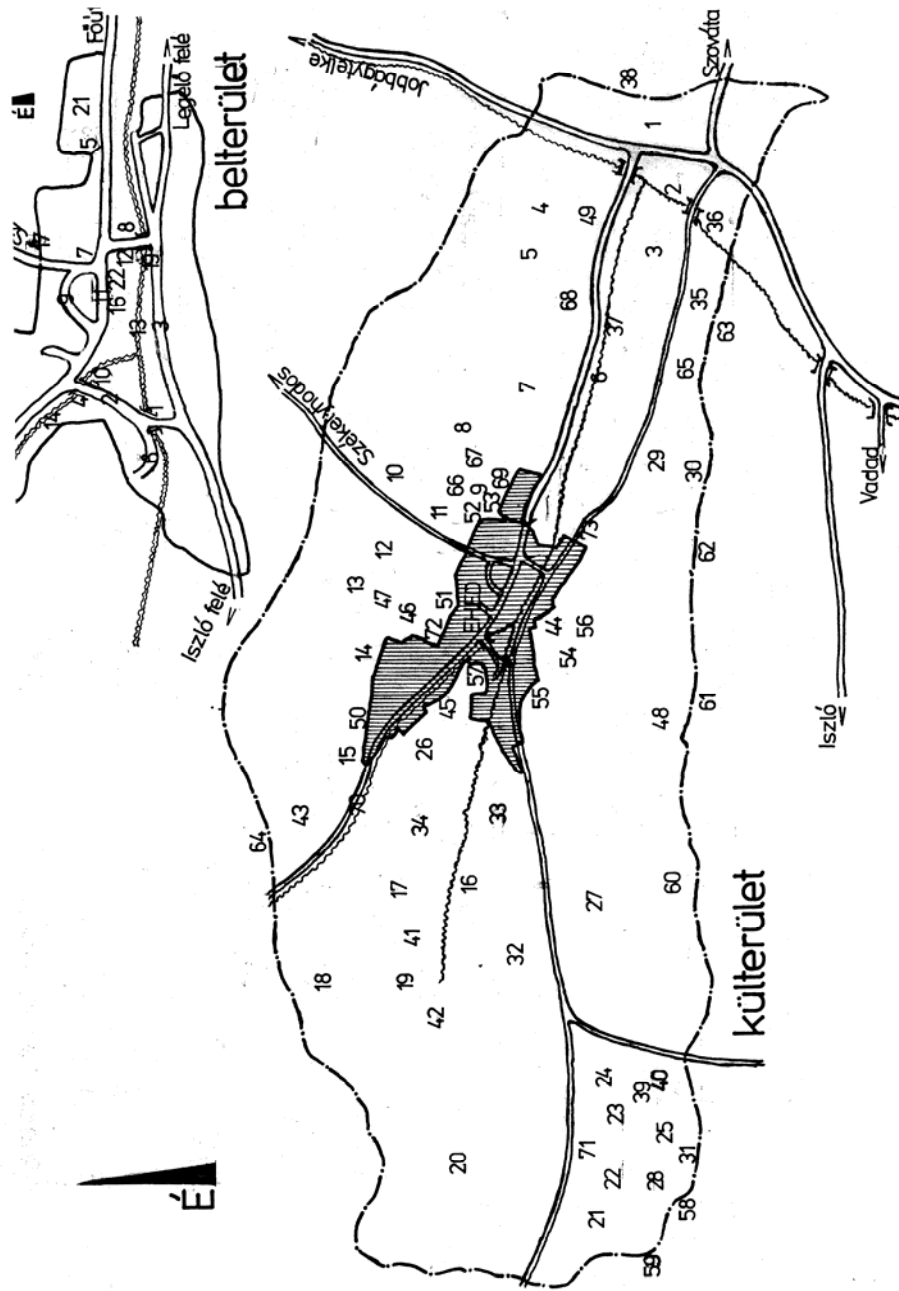
Belterület:

1. *Bakó hídja* (híd, 1). 2. *Dombi Bálintné köze* (u, 2). 3. *Észak utca* (u, 3). 4. *Fogadó híd* (híd a Sárosi boltjával és kocsmájával szemben, 4). 5. *Földkút* (kút, 5). 6. *György Géza köz* (u, 6). 7. *Iskola* (ép, 7). 8. *Katolikus templom* (ép, 8). 9. *Körözi köz* (u, az előtag a hajdani földbirtokos nevéből 9) 10. *Kultúr* (ép, 10). 11. *Nagy utca* (u, 11). 12. *Papilak* (ép, 12). 13. *Patak* (p, 13). 14. *Ropó árka* (p, 14). 15. *Szöllőkút* (kút, 15). 16. *Tejcsarnok* (ép, 16). 17. *Temető* (te, 17), 18. *Temető utca* (u, 18). 19. *Templom-híd* (híd, 19). 20. *Templom-köz* (u, 20). 21. *Téesz* (ép, 21). 22. *Üzlet* (ép, 22).

Külterület:

23. *Alsó-Csere* (sz, 33). 24. *Ágyék* (gy, 43). 25. *Árkos alja* (gy, 15). 26. *Bagoly* (e, 61). 27. *Belső-Borzék* (sz, 23). 28. *Belső-Csorgó* (k, sz, 28). 29. *Benk* (l, 40. Ez a dülő ma vizes, nádas rét. ÉK-i részében van egy kis kerek domb. Győri Zsigmond, egyik adatközlő nagyapja (1858–1948) úgy tudta, hogy ezen a dombon kis templom létezett. Ennek a templomnak a harangját a tatárjárás hírére kútba dobták. Ez a kút forrása ma is létezik, a szomszédos Tekenyős dülőben. Elmondta, hogy szomszédja, kinek a tulajdonában volt a domb, téglákat szántott ki a földből.). 30. *Bükk* (e, 25). 31. *Bükk eleje* (sz, 31). 32. *Bükk-kút* (l, 71). 33. *Cigánykút* (veteményes, k 73). 34. *Csere* (tölgyerdő, 29). 35. *Csere alja* (gy, 30). 36. *Csereerdő* (tölgyerdő, 62). 37. *Cserés felső* (erdős terület, 63). 38. *Cserés-ódal* (l, 7). 39. *Csiha* (erdős terület, 59). 40. *Csinádi-kert* (gy, 56). 41. *Csorgó* (sz, 22). 42. *Csorgó-kert* (veteményes, gy, 51). 43. *Dani-kert* (veteményes, 57). 44. *Darab-erdő* (tölgy- és gyertyánerdő 65). 45. *Domb* (vegyes hasznú határrész, 44). 46. *Dombok köze* (sz, 5). 47. *Észak* (sz, 17). 48. *Far* (sz, 36). 49. *Földkút* (sz, 67). 50. *Füzes-kert* (veteményes, 52). 51. *Füzes-kút* (sz, k, 66). 52. *Győri-kert* (gy, 50). 53. *Házhely* (veteményes, 14). 54. *Házhely* (sz, 19. Az 1960-as években a traktorok mélyebben szántották a földet mint korábban, lehetett találni cserépedény-töredékeket, faszéndarabokat. Ezért kapta a terület a *Házhely* elnevezést is.). 55. *Hidegkút* (sz, k, 68) 56. *Hitvány gát* (gy, 70. A gát segítségével időszakosan fel lehetett duzzasztani a malmot hajtó patak vizét. A víz sokszor áttörte a gátat, innen való a *hitvány* jelző). 57. *Hodos-Csere* (e, 64). 58. *Horgas* (sz, 46). 59. *Hosszú* (sz, 12). 60. *Kerek rét* (sz, k, 49). 61. *Kis tó* (k, 2). 62. *Komlós domb* (l, 35). 63. *Köles hely* (sz, 32). 64. *Krumplis kert* (gy, 54). 65. *Külső-Borzék* (sz, 37). 66. *Külső-Csorgó* (kút, 47). 67. *Lüget* (l, 38). 68. *Lüget alja* (l, 1). 69. *Nagy-kert* (veteményes, 55). 70. *Nagy-tó ~ Tó* (k, sz, 3). 71. *Nagy-völgy* (veteményes, gy, 72). 72. *Nyíras-hát* (sz, 10). 73. *Orotvány* (sz, 18). 74. *Pannók* (sz, 21). 75. *Pénzes domb* (sz, 9). 76. *Pusztá* (szó, 41.). 77. *Pusztá alja* (sz, k, 16). 78. *Putunya-kút* (veteményes, kút 69). 79. *Rét* (veteményes, 6). 80. *Ropó* (k, 26). 81. *Rózsás-tető* (gy 34). 82. *Sinai hegy* (gy, 39). 83. *Sötét-tó* (sz, 8). 84. *Szilás* (gy, 13). 85. *Tanka* (l, 24). 86. *Tekenyős* (sz, k, 20). 87. *Telek* (gy, 45). 88. *Temető alja* (k, 11). 89. *Temetőkert* (római katolikus te, 53). 90. *Tófar* (sz, 4). 91. *Új szőlő* (sz, 42). 92. *Új cseresznyés* (gyü, 48). 93. *Ulom* (gy, 58). 94. *Üver* (sz, 60). 95. *Üver alja* (sz, 27). 96. *Verőfény ~ Varga* (szó, 39).

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA

SZEMLE

KIS JÁNOS, A' **Magyar Páméla**. *Forráskiadás*. Bevezette és sajtó alá rendezte Labádi Gergely. Reciti (ReTextum, 1). Budapest, 2014. 152 lap

A Reciti új kötete olyan mű újrakiadása, amely első kiadása, 1806 óta nem jelent meg nyomtatásban¹. A kötet azonban nem pusztán újrakiadás, ennél jóval több, és itt nemcsak Labádi Gergely új szempontú bevezető tanulmányára gondolunk. Kis János *A' Magyar Páméla* c. kisregénye azok közé a művek közé tartozik, amelyek mára kiestek az irodalmi köztudatból, és amelyeket az irodalmi kánon is feledhetőnek ítélt, egészen az elmúlt évtizedig. Labádi bevezetése, irodalomtörténeti és komparatiztikai szempontok alapján készült elemzése az egyre gyakoribb és ígéretes kezdeményezések sorába illeszkedik, amelyek megkísérlik e 18. századi szövegek visszaillesztését a történeti hagyományba. A művek irodalmi köztudatba való visszahelyezése több módozatával is próbálkoznak a kutatók, például az új szempontokból történő újraolvasással. Labádi módszere nem mondható rendhagyónak; mégis kifejezetten izgalmas irodalmi nyomozás részeseivé válunk, ami végül meglepő eredményt hoz.

A cím egy közismert irodalmi rokonságra, Richardson korabeli bestsellerére utal, amelynek visszhangja napjainkig biztosítja közismertségét. Mivel Kis János műve is fordítás, ez az eredetmegjelölés természetesnek is tűnt, és ezt sokáig az irodalomtörténet is egyértelműnek tartotta. Az a tény, hogy Kis János magyarítását hosszú ideig közepszerűnek, kvázi jelentéktelennek bélyegezte az irodalmi kánon is, szintén erre a forrásmegjelölésre vezethető vissza. (Azaz arra, hogy Kis fordítását Richardson művével vetették össze.) A fenti tanulmány vizsgálódásának is az a kiindulópontja, hogy mennyire volt ismert Richardson és hasonló című műve a korabeli társadalomban. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, „szembetűnő [...] hogy mennyire magától értetődően hivatkoznak rá”, és ez nagy valószínűséggel széles körű ismertségére utal.

Labádi új, eddig ismeretlen forrásokra támaszkodó kutatása nem várt eredményt hozott. Kis János *Flóráját* és ennek német eredetijét vizsgálta, ezek tanulmányozását hosszú ideig a források régisége és elérhetetlensége nem tette lehetővé, azonban a modern technikával áthidaltók egyes korábbi problémák, a német forrás digitalizálása meghozta a meglepő végeredményt. A végső eredmény közzététele előtt Labádi behatóan vizsgálta a magyar Flóra megszületését, Kis János tevékenységét, kiadói megfontolásait, majd a német Flórát is.

¹ *Flóra, vagy Szívreható apró románok, erköltsi mesék, versek...* / [szerk.: Kis János] Zaid' kiadója. Megjelenés: Pest, 1806–1808.

Labádi Gergely kutatása meglepő irodalomtörténeti tény tár fel: a német forrásmű szerzője nem más, mint Charlotte Schiller, akinek irodalmi tevékenysége mindmáig méltatlanul mellőzött és elfeledett. Ez a tény teljesen más megvilágításba helyezi Kis János fordítói munkásságát, hiszen akkor ez a mű lényegében egy *Paméla*-feldolgozás fordítása és nem Richardson bestsellerének gyengén sikerült átdolgozása, ahogyan eddig számon tartotta az irodalomtörténet. Charlotte Schiller műve szigorú etikai felfogás jegyében született, bár Richardson regénye is ezzel az igénnyel lép fel, de rokokósan sikamlós jelenetei a kor legmerészebb hangú irományait idézik. A német író írása és így nyilván Kis János evangélikus szuperintendens magyarítása a puritán erkölcsöket propagálja². Bár fordítása kevésbé innovatív, olvasmányosabb-elfogadhatóbb (lehetett) a magyar társadalom korabeli etikai mércéje számára is.

A meghitt vallásosság kora ez, de az az idő is, amikor a szerelemről való új beszédmód kialakult, mert a magánéletben is fokozottan jelentkezett az intimitás igénye. Első látásra ellentmondásnak hathat, de ezek a világi szövegek is az erénytanok igényeivel léptek fel. Kis János szövegvilágának mentalitása egyes a testőrirókéval rokonítható, közülük is főként Báróczy *Erkölcös meséi* moralizáló irányával.

A kötetben párhuzamosan követhetjük nyomon a német forrásszöveget és Kis János meglehetősen szövegű fordítását, és így a továbbiakban ennek eredete nem kérdőjelezhető meg. Labádi ezek összehasonlító vizsgálatát adja. Kimerítően elemzi a Flóra című német folyóiratot, majd Kis János lapkiadási terveit, kísérleteit, főként a magyar Flórát, amelyben mind a *Rozália*, mind a *Magyar Páméla* című műve megjelent. Figyelmet érdemelnek a művek mellé csatolt elméleti írások is, jelen esetben Kis János előszava a magyar olvasóhoz.

A korban egyre gyakoribbá váló, a nőknek címzett ajánlások, előszavak után Kis János egy szélesebb olvasóközönséget szólít meg. A német eredetétől eltérően, amely a *Flórát* csak a hölgyeknek ajánlja, Kis János ajánlása a *Szépneknek és a SzépNem barátainak* szól, változatosabb olvasói réteggel számolva. Talán művének remélve több olvasót, a vállalt popularitás jegyében, az érzékeny olvasói réteg megteremtésén fáradozva még egy (vagy képzelt) kategóriát szólít meg a magyar olvasóközönség körében, az érzékeny emberek csoportját, az érzékeny férfiakat.

A Pamela-típus a világirodalomban. A szüzsé vándorútját figyelemmel követve, a Pamela-prototípus legismertebb, illetve reprezentatív alakjait hasonlítjuk össze a tárgyalt mű hősnőjével. A női témák büvöletének jegyében a korabeli szerzők női sorsokat állítanak a középpontba, és ezeknek a hősnőknek a prototípusát pontosan Richardson *Pamélája* teremtette meg. A siker ez esetben sem a művészi erudíciónak köszönhető, hanem a művekben kifejeződő világképnek, életfelfogásnak, amelyben az egyre népesebb (mindkét nembeli) polgári olvasóközönség a maga életproblémáinak magyarázatát ismerte föl és ismerte el³. Ezeknek a (*happy end*-es) történeteknek hősnője, bár érzékeny hősnő, talpraesett és szinte egyenlő mértékben hallgat az eszére és a szívére. Világirodalmi szinten e hősnő-típusnak szerteágazó rokonsága van. A szépprózában a legismertebbek Pamela és Marivaux Marianne-ja, de idetartoznak pl. Goldoni hősnői, Mirandolina, Paméla és

² Marcard, Micaela von, *A rokokó avagy kísérlet az emberi szíven*. Európa. Bp., 1999. 132.

³ Fábri Anna, „Fekete hattyúk és fejér csókák” (*Hősnők és író nők a XVIII–XIX. század fordulójának irodalmában*). In: Folytonosság és fordulat. 296.

Colombina is. Ezek az új típusú hősnők Fábri Anna kifejezésével élve valóságos konstellációt alkotnak⁴.

Marivaux művében a hősnő szintén Pamela – prototípus, ráció és érzelem keveréke. („Marianne azt a szerepet tölti be a francia irodalomban, amelyet Richardson művei az angolban [...] Marianne is nemeslelkű és nagyon okos, nagyon céltudatos polgárlány, mint Pamela és Clarissa – de sokkal bájosabb angol rokonainál” – véli Szerb Antal). Pamela alakja azóta sokat vesztett vonzerejéből. „Egy kissé mintha női Robinson volna: okos, bátor, dolgoz és törhetetlen”. (De pontosan a női vonások hiányoznak belőle). Nincs benne semmi gyengeség, egy pillanatra sem jön kísértésbe, tisztában van erkölcsi kötelességével.

Ebben az első szentimentális hősnőben mintha nem is lenne semmi érzelem (szíve csak arra való, hogy sajnálja önmagát). Egyébként szíve is az erkölcsi parancsnak engedelmeskedik: a csábítót gyűlöli és megveti, de abban a pillanatban, amint tisztességes szándékkal közeledik hozzá, egy életre szóló hűséges szerelem ébred benne. Ez a felvilágosult hősnő, akárcsak irodalmi előképe, az angol Paméla, a ráció hangjára hallgat, és puritánabb angol elődjénél.

Az érzékeny irodalomnak egy részét a kizárólagosan a szerelmi diskurzusból kinövő alkotások képviselik. Láthattuk, hogy a morális diskurzus azonban a magyar érzékeny művek nagy részében jelen van. Ez a szerelem annyira érzelemmentes és racionális, hogy sokáig el sem dönthető, Ilona egyáltalán szereti-e Szentiláryt, és az, amit a későbbiekben iránta érez, minek nevezhető, hála-e vagy szerelem. Ez a fajta mentalitás távol áll mind az *amour passion*-tól, mind az *amour fatale*-tól, amelyeket előszeretettel ábrázoltak a korabeli érzékeny románokban. A mai olvasónak ez a típus már nem rokonszenves, az idők próbáját a nagy végzetes szerelmi szenvedélyeket leíró művek állták ki, mint amilyen a 18. században Prévost abbé *Manon Lescaut és Des Grieux lovag története* volt (1731). Erről már a 19. századbeli magyar kritikusok is hasonlóképpen vélekedtek:

„Addig teljes rokonszenvvel viseltetünk Paméla iránt, amíg fenyegetett erénye szembeszáll a kísértésekkel, de amikor észrevesszük, [...] hogy a kisleány célja a nagyúri férj, hogy tulajdonképpen nem az úrfi, hanem a kisasszony veti ki szerelmi hálóját [...] hogy azért használja a legügyesebb cselfogásokat, hogy férjévé tegye, ezt már nem tudjuk neki megbocsátani.”⁵ Hasonló a helyzet Ilona esetében: „*Ilona, [...] feltette magában, hogy a' maga szerentséjét olly nagyra nevelje, valamint tsak lehet. Jól tudta, h Szentiláry neki rabja és idővel a vele való házasságra is reá veheti; s ezen meg győződésén építette azt a' planumot, mellyet követett, 's el tökéllette magában, hogy leányi szüzességének minden büszkeségét fogja szeretőjén gyakorolni...*”⁶

A hősnőnek és e típus józanságának kettős gyökere van, nemcsak a szerző innovációja, ugyanis a felvilágosodás és ennek racionalista filozófiája már átgyűrűzött a köztudatba, a vallásosságból eredő erkölcsi nevelő szándék. Másrészt nagy hatást gyakorol e történetek mentalitására a népmesék hőseinek ihlető ereje, a talpraesett, józan figurák.

⁴ Fábri Anna *i.m.*

⁵ Kundt Ernő, *Az angol regény mesterei*. Franklin. [1927] 78–79.

⁶ Kis János, *A' Magyar Paméla*. Reciti. Bp., 2014.

Paméla is, a szülei is pontosan tudják, hogy a szegénynek, a polgárnak nemcsak a tisztességére, jó érzésére, hanem az eszére is szüksége van. Ebben az értelemben azonban nem ő az első polgári figura a világirodalomban, aki furfangos eszével, számításaival próbál érvényt, igazságot szerezni magának. Nemcsak a 18. század – nála olykor emelkedettebb és tehetetlenebb – hőseinek az elődje, hanem a népmesék szegény emberének, a szegény ember legkisebb lányának-fiának leszármazottja, a 14–15. századtól oly gyakran dicsért furfangos szolgálónak örököse, összegezője is.

Kardos Tibor valaha úgy vélte, a Paméla-típus variánsának számítható elsősorban a *commedia dell'arte* szobalánya, a Colombina-típus, és természetesen minden olyan regény és vígjáték, amely Richardson hatására keletkezett (pl. Goldoni már említett színművei, Beaumarchais *Figaró c. színműve* stb.)⁷. A Pamela-típusú hősnő azért nem kerül sohasem szenvedélyeinek rabságába, mert annak a korabeli meggyőződésnek a hordozója, hogy az erény ésszerű, s a bűn ésszerűtlen, irracionális. Az érzékeny hősnőket kategorizálva az irodalomkritika két fő típust különböztet meg. Az egyik az érzékeny hősnő, aki ráció-érzelem keveréke, talpraesett, öntudatos hölgy (Marianne, Ilona). A másik jól elkülöníthető típus az ún. hervadó hölgy típusa (Kármán Fannija), aki a köztudatban úgy él, mint az érzékeny irodalomra igazán jellemző hőstípus. Hervadási hajlama ellenére ez a hősnő nem csak tragikus végű művekben jelenik meg. A magyar szépprózában Richardson hatalmas regényfolyama csak a rövid történet szintjén és adaptációk formájában jelentkezik. (De bizonyára hálás olvasóközönsége volt.) Bíró Ferenc értelmezésében tipikusan érzékeny hősnőnek Kármán Fannija számít, akinél az érzelmek felülírják a józanságot. Ilyen megközelítésben a *Magyar Pámélánál* pusztán a mentalitás, a női sorshoz kapcsolódó kérdésfelvetés számítható érzékenységgnek. Labádi viszont egy régebbi tanulmányában Kupás Ilonát, a másik történet hősnőjét mint érzékeny lázadót definiálja. Szintén ő állapítja meg, hogy Kis fordításában a forrásszöveghez viszonyítva az elbeszélés hangsúlyai tolnak át, és éppen ezek az apró, de hangsúlyos átalakítások döntő módon változtatják meg a történet koncepcióját, szubtilis üzenetét. A legfőbb eltérést Labádi éppen a koncepcionális eltérésben látja.

(„Kupás Lőrincz és annak leánya Ilona valamint a most tárgyalt Magyar Paméla is, bár hűen követi a forrásszöveg cselekménymentét, szövegvilágaik [...], többek közt a szereplők szituáltsága jelentősen eltér az eredetitől”)⁸.

Mindkét szövegre a női problematika középpontba emelése a jellemző, és a kérdésfelvetésük is azonos: hogyan lehetséges-e kitörni a rögzített társadalmi sémákból, nemi vagy osztálybeli szerepkörökből? Lehetséges-e a társadalmi, nemi és osztályszerepek átlépése illetve bár némely esetben az újrírása⁹. Kupás Ilona a történet végén több kortárs regény főhőséhez hasonlóan nevelőnővé lesz, mivel az anyagi érdekből kötött házasságot nem vállalja.

Érdemes figyelmet szentelni Kis János névadásának is, annál is inkább, hogy másik művének a hősnőjét szintén Ilonának nevezi, véletlenül vagy sem (*Kupás Lőrincz és annak leánya Ilona*). Magyar Pámélája szintén Ilona. Az Ilona-név mítosza révén egyaránt

⁷ Kardos Tibor, *A magyar szentimentalizmus európai kapcsolatairól*. Filológia Közlöny. 1964. 304.

⁸ Labádi Gergely, *A magyar Paméla*. 30.

⁹ Uo.

kapcsolódik a világirodalomhoz és a magyar hagyományokhoz. A névnek az *Iliásztól* Árgyélus királyfiig és Tündérszép Ilonájáig hatalmas mítosza van, a hozzá kapcsolódó bűnbajos alak kíséri végig az olvasmányélményeket (hogymajd a 19. században Vörösmarty romantikus Szép Ilonkájában válják, sokadjára, feledhetetlenné).

Mese-szűzsé. Ilona felemelkedése a szobalányi státusztól a Szentiláry hitvese állapotig szintén a meseszűzséket is felidéző, valóságos Hamupipőke-történet. (A szobalány a történet végére úrnővé emelkedik.)¹⁰ A kisasszony és közte választhat az úr, őt választja, a nincstelen, megfelelő rang nélküli lányt. Kedves, szórakoztató történet ez az okos és erkölcsös lány diadala, míg Kupás Ilona alakja realistább, meglepő, határozott döntéseivel a majdani, 19. századbeli hősnőinek előképe.

A szobalány-társalkodónő szereplőpáros a 18. századi színművek, regények jellegzetes figurái: a hősnő-szobalány, uraság-inas. Gaby Pailer Charlotte Schillerről írott monográfiájában Mariane-t tévesen Fraulein Clairval társalkodónőjének nevezi – idézi Labádi. Nem is akkora ténybeli tévedés ez, vagy ha az, legalábbis teljesen érthető. Hiszen, ha szemügyre vesszük Mariane-Ilona attitűdjét, cselekvési terét, megnyilvánulását, az sokkal inkább egy társalkodónő szerepkörére emlékeztet, és azon belül is a kivételezettek csoportjára. Amikor például Ilona önkényesen eldönti, hogy a továbbiakban nem lesz kisasszonya kísérője a Szentiláry-családhoz való gyakori és kénytelen vizitjei során. Ráadásul e megszorodó látogatások oka éppen Ilona és játszámája, amely által az urat megpróbálja „megfogni”.

Még egy szerény társalkodónő sem engedhetett meg magának ilyen döntést, hogy kisasszonyát magára hagyja nemszeretem látogatásai során, hiszen éppen ez lett volna egyik legfőbb feladata. Hát akkor még egy ennél sokkal szerényebb sorban álló szobalány hogyan hozhatott ilyen döntést? Főként, hogy gyakorlatilag más választási lehetősége nem is lehetett. Azt csak találgatni lehet, hogy Charlotte Schiller szövegében miért szerepel mégis szobalány. A társadalmi különbségek hangsúlyozása okán? A szép, okos és erényes társalkodónő majd a következő, a 19. század – főleg angol – regényeinek hősnője lesz. A korabeli etikett szerint a társalkodónő, a *dame de compagnie*, egy hercegnő vagy nemes hölgy személyes kísérője volt. Gyakorta ő maga is nemes származású, de alacsonyabb rangú, mint az a hölgy, akinek a kísérője. Nem cselédként kezelik, bár státusa változó a különböző korokban. A 18. századi francia királyi udvarban a különféle társalkodónők rangban mindig magasabban álltak, mint a szobalányok, akik nem voltak nemesi származásúak. Ilona alakja még társalkodónőként is emancipálnak számítana, holott a szöveg szerint pusztán szobalány.

Kis János művének e kiadásával nemcsak egy eddig ismeretlen irodalomtörténeti tényre derül fény, hanem átértékelődik egy, a 18–19. század fordulóján alkotó szerző munkássága is. A forrás felfedésével szerzőnk munkássága visszatagolódhat az ún. irodalmi kánonba. A mű hősnője pedig, a Magyar Paméla, azaz Ilona alakja tovább gazdagítja az érzékeny hősnők arcképcsarnokát.

BARCSAY ANDREA

¹⁰ Hermann *i.m.*

PLETL RITA (szerk.), **Nyelvhasználat a romániai magyar audiovizuális médiában.** Ábel – Scientia Kiadó. Kolozsvár, 2013. 116 l.

Milyen a nyelvhasználat az erdélyi magyar tömegtájékoztatásban? Szinte mindenkinek van erről véleménye a felszíni benyomások, szórványos tapasztalatok alapján. De tudjuk, hogy a szubjektív benyomások nagyon megtévesztőek lehetnek. Csak a tudományos módszerességgel, rendszerességgel és következetességgel végzett vizsgálatok adhatnak valamennyire hiteles képet egy adott társadalmi vagy nyelvi jelenségről.

Pletl Rita által szerkesztett könyv érdeme, hogy egy ilyen, empirikus kutatásokon alapuló nyelvészeti vizsgálat eredményeit mutatja be különböző szerző által írt fejezetekben. A kötet fejezeteinek szerzői: Pletl Rita, Fazakas Noémi, Suba Réka, Zsemlyei Borbála, Sárosi-Márdírosz Krisztina.

Tudomásom szerint ez az első olyan kötet, amely az erdélyi magyar elektronikus (audiovizuális) sajtónyelvet reprezentativitás elvét követve vizsgálja nagyszámú adat alapján. Reprezentativnak tekinthető a vizsgálat a média jellege és a régiók szempontjából egyaránt: közszolgálati, kereskedelmi, helyi és regionális televízió- és rádióműsorokat vizsgált a kutatócsoport, és a követéses vizsgálat a székelyföldi, a szórvány és az átmeneti régiókra egyaránt kiterjedt, tehát megvalósult a regionális lefedettség igénye.

A kötetben ismertetett kutatás a hivatásos beszélők nyelvének sajátosságaira, normatív jellegére irányult, lévén hogy a sajtó, a tömegtájékoztatás nyelvét gyakran mintáértékűnek, magas presztízsűnek tekintik. Mivel a tömegtájékoztatás nyelvétől jogosan várható el a köznyelvi normának való megfelelés, hiszen nagyméretű nyilvánosságánál fogva hatása erőteljes lehet. Így ebben a közlési helyzetben a nyelvi mintaadás felelőssége is nagyobb, ahogy ezt Pletl Rita jelzi a könyv bevezető fejezetében: „A médiában dolgozó szakemberek felelőssége, hogy nyelvileg milyen színvonalú az anyanyelvű műsor, amely fórumot nyit a kisebbségi nyelvhasználatnak.” Nyilvánvalóan ez a felelősség nagyobb kisebbségi helyzetben, amikor a nyelv formális használatának színterei korlátozottabbak, a beszélőknek kevesebb alkalmuk és lehetőségük van a hivatalos, jogi és közigazgatási nyelvezetet elsajátítani, és így számos szakkifejezéssel, nyelvi fordulattal az emberek az elektronikus sajtó révén találkozhatnak. A könyv ilyen szempontból egyfajta tudatosítása is a média nyelvhasználatának, hiszen olyan tükröt állít elénk, amelybe nézve, nem mindig örülünk annak, amit látunk és hallunk.

Itt fontos megjegyezni, hogy az erdélyi magyar elektronikus tömegtájékoztatás nyelvhasználatától nem várhatjuk el azt, hogy mindenben megfeleljen a magyarországi köznyelvi normának, hiszen itt a regionális köznyelv az összehasonlítási alap. Az a regionális köznyelv, amely nem tartalmaz erősen feltűnő vagy érthetetlen nyelvjárásiasságokat, idegenszerűségeket, amint erről az előszóban is olvashatunk. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem minősíthető hibának minden olyan nyelvi jelenség, amely eltér a magyarországi köznyelvi normától, bár törekedni kell a különbség megszüntetésére (pl. *pótalkatrész* – *cserealkatrész*; *tömegközlekedés* – *közszállítás*). Ismert, hogy a kisebbségi magyar nyelvváltozatok megőrzött régiségeket (archaizmusokat) is tartalmaznak (pl. születési bizonyítvány, halotti levél, hajtási engedély). Ezek a régi magyar nyelv elemek színezik a regionális nyelvváltozatot, és semmiképpen nem teszik kevésbé értékessé őket.

Az előszót követően a könyv két egységben mutatja be a vizsgált kérdést.

Az első egy általánosabb rész, amely a magyar audiovizuális média szociokulturális helyzetét ismerteti. Ebben a részben Pletl Rita a kutatás vezetője a vizsgálat kontextusát,

célját, tárgyát és módszereit ismerteti. Sokat elmond a vizsgálat mélységéről az a tény, hogy a kutatócsoport 14 audiovizuális médium nyelvhasználatát elemezte hangtani, alak-
tani, szótani, terminológiai és mondattani szempontból.

A kötet második átfogó témájú fejezete Fazakas Noémi írása az erdélyi magyar nyelvvaltozatok helyzetéről, a nyelvcsere folyamatairól és a nyelvésztés (revitalizáció) lehetőségeiről, valamint az erdélyi magyar nyelvű médiáról.

A tömegkommunikációs alaphelyzet sajátosságairól és a nyelvi norma összetettségéről olvashatunk a Suba Réka által írt fejezetben. Megtudhatjuk belőle, hogy a médianorma sajátos normatípust képvisel a köznyelvi normához képest, mivel a köznyelvinél gazdagabb, művesebb nyelvvaltozatot jelent, és szükségszerűen ez is rétegzett, összetett a közlési helyzet és a szövegműfaj tekintetében.

A könyv második (terjedelmesebb) része az empirikus kutatási eredményeket mutatja nyelvi jelenségek szerint. Így olvashatunk a kiejtési sajátosságokról, az intonáció, a beszédtempó, a hangsúlyviszony jellemzőiről, a toldalékhasználat jellegzetességeiről, a stílusrétegek keveredéséről, valamint lexikai-terminológiai problémákról.

A kiejtési sajátosságokkal kapcsolatban Suba Réka, a fejezet szerzője hangsúlyozza, hogy megfigyelhető az erdélyi magyar média nyelvhasználatában a hosszú magán- és mássalhangzók ejtésbeli megrövidülése, a hibás hangsúlyviszonyok alkalmazása, a román tulajdonnevek magyar hangsúlyok szerinti ejtése, a gyors beszédírási és általában az artikuláció fellazulása.

A toldaléktévesztések formáit ismertető fejezetben Zsemlyei Borbála arról ír, hogy megfigyelhető az audiovizuális média nyelvhasználatában olyan normasértő alaktani jellegzetességek, mint a toldalékok és az igekötők nem megfelelő használata vagy hiánya. A normasértéseknek nyelvjárási (lazább beszélt nyelvi) és kétnyelvűséggel kapcsolatos okai vannak. A -be/-ban ragok következtlen használata például nyelvjárási és lazább beszélt nyelvi sajátosság, a fölösleges képzőbetoldás román nyelvi hatásra enged következtetni (pl. taxis vállalatok). Ilyenkor szintetikus szerkezet széttagoló (analitikus) szerkezetté válik, ami gyakori jelensége a kisebbségi nyelvvaltozatokban. Ez egy új kutatási téma, hiszen az analitizálódásnak ezt a formáját nem vizsgálták az eddigiekben.

A stíluskeverés lexikai jelenségeit ismerteti Fazakas Noémi a kötet következő fejezetében. Az audiovizuális média hír- és kulturális műsoraira összpontosítva kutatásaiban, megállapítja, hogy szleng nyelvi sajátosságok, a kollokvialis és az informális stílusrétegbe tartozó igék használata figyelhető meg. A normasértés egy másik jelenséggel az alak-
i, jelentésbeli és a tulajdonképpen szótévesztések. Ezeket a jelenségeket számos adattal példázza a tanulmány szerzője.

Sárosi-Márdirosz Krisztina a hivatalos nyelvi regiszter fordítási és terminológiai és kérdéseiről ír a könyv záró fejezetében. Mivel a hírműsorok gyakran románul megfogalmazott információk több-kevésbé szabad fordítása (amelyeket nyelviileg nem ellenőriznek), nem meglepő, hogy számos kontaktusjelenséggel találkozunk: tükörszók, tükörkifejezések használata, ad hoc fordítások, analitikus szerkesztésmód.

BENŐ ATTILA

HÍREK

JANITSEK JENŐ

(1920–2014)

Janitsek Jenőt a tanári és kutatói pályája teljes egészében a kolozsvári egyetemhez kötötte. Halála a közösség számára nagy veszteséget jelent. Rendhagyó életpálya. Bárki erre a következtetésre jut, ha végigtekint több évtizedes tevékenységének állomásain, és arra gondol, hogy a kolozsvári egyetem örökifjú tanára immár elköltözött az élők sorából.

Kolozsvár szülőtte. Szlovák eredetű családneve miatt 1937-ben – az akkori román törvények szerint – a magyar középiskolából a VII. osztályba már román gimnáziumba kénytelen átiratkozni. Az érettségi után, apja indíttatására, elvégzi a kolozsvári almérnöki főiskola villamosipari szakát, majd 1940-ben beiratkozik a Ferenc József Tudományegyetem jogi karára. Csupán két évig joghallgató, mert behívják katonának, s mint katona – egyéniségéhez híven – a budapesti Károly Laktanyában elvégzi a tartalékos tiszti tanfolyamot. A hadi események végén orosz hadifogságba kerül, de a hadifogságot is kihasználja: szorgalmasan tanul oroszul. Hazatérve, orosz tudása révén, beajánlják a kolozsvári egyetem Jogi és Közgazdasági karára, ahol az a feladata, hogy jogi szakkönyveket fordítson oroszból. Természetszerűleg folytatja jogi tanulmányait, de megbízzák azzal is, hogy közgazdasági megkémikus hallgatóknak az orosz nyelvet oktassa. Jogi tanulmányai befejezése után kinevezik tanársegédnek. Véli, neki továbbra is tanulnia kell, látogatás nélküli hallgató a bukaresti Maxim Gorkij Főiskola szlavisztika szakán. S ha már nemcsak jogász, hanem oroszul tudó szlavista is, adjunktusként a kolozsvári egyetem Orosz Tanszékére nevezik ki. Itt, a Bölcsészkaron kerül közelebbi ismeretségbe Szabó T. Attilával, s 1956 után Szabó T. Attila ösztönzésére helynév-kutatással kezd kutatni.

Ennyi kitérő után itt és ekkor jelenik meg a már csaknem 40 éves Janitsek Jenő mint a névtudomány művelője. Erről így vall: „1958 után már a helynevek, majd később a családnevek és a falutörténet kutatása úgyszólván életelemmé vált. Vonzott az erdélyi falvak története, helyneveinek kialakulása, az ott lakó családok története. Érdekel a paraszti társadalom, a parasztság sorsa, életvitele. Talán közlékeny természetem [...] segített abban, hogy nagyon hamar szót értsek a falusi emberekkel, ugyanakkor elnyerjem bizalmukat és segítségüket saját munkám számára, függetlenül attól, hogy magyar, román, ukrán, szlovák vagy éppen szász emberekkel találkoztam. Mindenütt a legnagyobb segítőkészséggel és szeretettel vettek körül. 1958-ban megkezdtem az erdővidéki Bardócszék és Miklóvszék anyagának gyűjtését.” Fáradhatatlan terepjárása, gyűjtőmunkája eredményeit kezdi sorra megjelentetni a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben. Kutatómunkája a több nemzetiségű Erdélyben – szinte természetesen – nyelvi vonatkozásban is szerteágazó: magyar, román, ukrán helynevek sora és értelmezése látott napvilágot közleményeiben. Csak hozzávetőleges számítással, tetemes része a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben, 103 magyar ajkú település névanyagát jelentette meg. Ehhez hozzá kell tennünk: nem hiányoztak cikkei a Cercetări de lingvistică, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Limba română, Studii de

onomastică hasábjairól sem. Külön ki kell emelnem, hogy 1982-ben megismerkedik az ELTE névtanosi tanárával, Hajdú Mihállyal, aki önzetlen segítőtársa abban is, hogy gyűjtőmunkájának eredményeit a Magyar Névtani Dolgozatok sorozatban tegye közzé. Hosszú lenne a bejárt falvak sorát idézni, de a kutatási területe főleg Erdővidék, Kolozsvár környéke, Aranyosszék, Máramaros, a Sóvidék, a Marosmente és a Küküllők köze, a Gyergyói-medence falvainak sora. A román helynévkutatásban is ismert név, de nem hiányzik Máramaros, a Felső-Tisza ukrán helyneveinek vizsgálata sem. Szenvedélyes gyűjtő volt. Még 93 éves korában is elhatározta, hogy felgyűjti Bonchida helyneveit. A helynévgyűjtés iránt soha nem lankadó érdeklődést mutatott.

Névtudományi tevékenysége gazdag életpályát vetít elénk. Ezen túl igazi közösségi ember volt. Jó kedélye, életszerete átsugárzott környezetére is.

Halálával az erdélyi helynévkutatásban szinte pótolhatatlan űrt hagyott maga után. Ezt az űrt fiatalokkal nehéz lesz betölteni.

MURÁDIN LÁSZLÓ

BURA LÁSZLÓ

(1932–2014)

Amikor 2013-ban frissen megjelent könyvének szokása szerint gondosan dedikált példányával megtisztelt, nem gondolhattam arra, hogy ez lesz az utolsó. Hiszen szinte menetrendszerűen, évente jelentek meg könyvei, kiadványai. Ennek az utolsónak első olvasatra talányos volt a címe: A többszólamúság ösvényein, alcíme már jóval ismerősebb: Nyelvészeti tanulmányok. Amikor közelebről megnéztem, láttam, hogy a könyv utolsó harmada a szerző szakmai pályájának összefoglalása publikációinak teljes bibliográfiai jegyzékével. Ebből akár rosszat is sejtettem volna, kiolvashattam volna belőle a lezárás gesztusát. De nem gondoltam erre.

A címet is megfejtettem a pályakép elején. A többszólamúság csak arra utalhat, hogy tematikailag és műfajilag is sok mindennel foglalkozott: nyelvészettel, közelebről nyelvműveléssel, névtannal (adatközlés, elemzés), népi szókinccsel, aztán az ezzel rokon néprajzzal és népköltéssel, helytörténettel, egyháztörténettel. Gyűjtője és feldolgozója, elemzője volt a nyelvi adatoknak. Hogy ebben a változatosságban, többszólamúságban mennyi volt a hely és az idő kényszere, a közösségi elvárás vagy az alkati adottság, azt nem érdemes mérlegelni. Mindezeknek a maguk helyén megvolt és megvan az értékük, a maradandóságuk. A cím másik szava, az ösvényein, csak arra vonatkozhat, hogy Bura László szakmai pályája nem autópálya volt, nem is országút, hanem olyan ösvényeken haladt, amilyenek éppen adottak voltak a történelem és az életidő nem éppen napfényes mezején vagy bozótjaiban.

Ösvényeken haladt és terelőfalak között, mint kortársai közül is legtöbben, ebben pedig a tanári munkája és a családjá jelentette az állandóságot, a biztonságot. És az is, hogy mindenütt ismerős volt a táj, névgyűjtőként és kutatóként részleteiben is ismerte a tájat, így nem volt nehéz tájékozódnia, és szinte név szerint is ismerte az embereket. Otthon volt Szatmárnémetiben és a szatmári, szamosháti tájban, azt is mondhatjuk, csak ott volt otthon. Csűrű Bálint örökösének érezhette magát, foglalkozott is örökségével, helyi kultuszával.

Tanári pályája az egyetemen kezdődött, hallgatóként lett rövid időre gyakornoka, majd tanársegéde a nyelvészeti tanszéknek (partiumiként Márton Gyula volt akkor is, később is a mentora). Fiatal kutatóként részt vesz a tanszék moldvai atlaszgyűjtésében. Koholt politikai vádakkal 1955-ben letartóztatják, 1956 januárjában elítélik, júniusában közkegyelemben

részesül. Mint később maga is érezte, idejében távozott az egyetemről, még mielőtt a tanszéken az újabb letartóztatások, a súlyos ítéletekkel végződő perek elkezdődtek volna. 1956 és 1997 év között általános és középiskolai tanárként tanított. 1999-ben már nyugdíjasként lett újra a kolozsvári egyetem oktatója, akkor, amikor nem neki kellett Kolozsvárra jönnie, hanem kihelyezett tanítóképző tagozatával az egyetem jutott el Szatmárnémetibe is. 80 éves korában, docensként hagyta abba a tanítást.

Kutatói hajlama és ambíciója tanári státusában is változatlan maradt, továbbra is inspirálta és ösztönözte egyetemi professzorainak példája, a személyes kapcsolatot is megtartotta velük. Amikor erre újra lehetőség nyílt, 1968 után „külsőként” doktorált, 1972-ben szerezte meg doktori fokozatát Márton Gyula irányításával. Tanári munkájában ezt I. fokozati minősítésként ismerték el, és ez megerősítette középiskolai tanári pozícióját Szatmárnémeti neves iskoláiban. Tanárként mindig együtt dolgozott diákjaival, őket is bevonta névtani, nyelvjárási gyűjtéseibe, többnyire ők hozták be „a terepet”, a terepen levő adatokat. Az egyetemi tagozat hallgatóit módszeresen, önálló tantárgy keretében is beavatta a kutatás rejtelmeibe.

Folyamatosan kereste és ápolta a kapcsolatait a magyarországi nyelvész-kollégákkal: a névtanosokkal, nyelvjáráskutatókkal (debrecenieikkel és budapestieikkel), nyelv-művelőkkel. A publikációi is részben Magyarországon jelentek meg. Tagja volt a Néprajzi Társaságnak, a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaságnak, köztestületi tagja az Akadémiának, itthon az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, a Kriza János Néprajzi Társaságnak.

Tisztelet és elismerés övezte munkáját. Köztiszteletben álló tanár volt, Szatmárnémeti jeles közéleti személyisége. Munkásságát a szakma is elismerte: 1987 a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csúry Emlékéremmel jutalmazta, 2003-ban az Anyanyelv- és Erdélyi Szövetsége A Nyelvörzés Díjával, kétszer is díjat nyert a Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő pályázatán. Az egyház egyháztörténeti munkásságáért 2004-ben Dr. Scheffler János díjjal tüntette ki, a város 2008-ban díszpolgári címmel, a magyar állam 2010-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjével.

Bura László életidejének útjai, ösvényei lezárultak, a többszólamúságot a csönd váltotta föl. Tanári munkája tanítványaiban gyümölcsözik, publikációi, adattárai tájékoztató pontjai és forrásai a további kutatásoknak.

PÉNTÉK JÁNOS

KÓSA FERENC

(1934–2014)

Szomorúan állunk Kósa Ferenc koporsójánál.* Tanárunk, tanártársunk volt évtizedekig, egész szakmai pályája a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékéhez kapcsolódik, a magyar szakos hallgatóknak tanította a nyelvtörténetet négy évtizeden át.

Nagyszalontán született 1934. dec. 23-án. Tanulmányait a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen végezte (1954–1958). Egy évig tanár volt Érsemjénben, majd 1959-től a Babeş-Bolyai Egyetem magyar tanszékének oktatója. Mint docens még nyugdíjazása után is évekig előadója volt a korábbi tantárgyának, a magyar nyelvtörténetnek.

* Elhangzott Kósa Ferenc temetésén 2014. november 8-án, Nagyszalontán.

Fő kutatási területe a magyar nyelvtörténet volt. Ebben a témában írta doktori értekezését *Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota* címen, mely később könyv formájában is megjelent (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983).

Az erdélyi magyar nyelvtudomány legnagyobb szabású szótári vállalkozásának, a 14 kötetes *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárnak* 1982-től három évtizeden át szerkesztő munkatársa volt, s így lett a szótár XII. kötetének főszerkesztője (l. *Az ESzT munkálatairól* NyIrK. XXXV, 127–132). Ezzel párhuzamosan tagja volt annak a tanszéki munkacsoportnak, amely a SzT adatainak alapján a régi magyar nyelv román eredetű elemeit dolgozta fel (l. „*A magyar nyelv feudalizmuskori román kölcsönszavai*” című szótörténeti monográfia szerkesztése Társszerzők: B. Gergely Piroska, Zsemlyei János. NyIrK. X, 93–110.). Ennek anyaga később beépült az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár anyagába. Ugyancsak a tanszék csoportos kutatásához kapcsolódik nyelvjáráskutatói tevékenysége: a tájszógyűjtés (l. *Szalontai tájszavak és szólások*. NyIrK: XI, 140–143.), meg az erdélyi fazekasság magyar szókinésének feltárása érdekében végzett kutatása két legközelebbi kollégájával, volt évfolyamtársaival, Vöő Istvánnal és Zsemlyei Jánossal (l. *Az edénykészítéshez használt fafajták elnevezései a fazekasmesterségben*. NyIrK. IX, 297–302).

Elmélyülten foglalkozott a székely rovásírás kérdéseivel, feldolgozta az 1977-es földrengés után napvilágra került dálnoki rovásfeliratot, de a témában több tanulmányt is írt (l. *A székelyderzsi rovásfelirat újabb megfejtési kísérleteiről*. NyIrK. XXXI, 59–61; *Kísérlet a vargyasi rovásfelirat megfejtéséhez*. NyIrK. XXXVIII, 153–6). Meg kell említenünk, hogy foglalkoztatták a nyelvhasználat, a nyelvápolás, a nyelvi ismeretterjesztés kérdései is, eről alkalmakként a kolozsvári Szabadság című napilapban közölt cikkeket.

Magyar szakos hallgatók számos nemzedéke hallgatta nyelvtörténeti, paleográfiai és finnugrisztikai kurzusait a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán, és több mint negyven éven át közvetlenül hozzájárult a magyar szakos tanárjelöltek szakmai képzéséhez. Oktatói és tudományos munkáját szakmai pontosság és igényesség jellemezte. Egész magatartására nézve jelképesnek érezzük azt, ahogy naponta a kolozsvári otthonából, a Széchenyi térről elindulva a Fellegváron át megérkezett a tanszékre, vállalva a többlet erőfeszítést, nem riadva meg az önként vállalt kerülők következményeitől.

Búcsúznak tőle a kolozsvári egyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének jelenlegi és nyugalmazott oktatói, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* szerkesztői közössége, egykori tanítványai, a közoktatásban tevékenykedő kollégái.

Emlékét, példás emberi tartását megőrizzük a szívünkben.

BENŐ ATTILA